

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ
Львівський банківський інститут

Н. В. Дорофєєва
З. М. Комаринська

З ІСТОРІЇ ГРОШЕЙ У К Р А Ї Н И

*Рекомендовано Міністерством освіти України
як навчальний посібник
для студентів економічних спеціальностей
вищих навчальних закладів*

ПЕРЕДМОВА

Історія грошей як галузь історичної науки привертає увагу істориків, археологів, економістів і навіть мовознавців. Вивчення історії грошей дає можливість дослідити державні процеси, економіку, торгівлю певного періоду історії.

Гроші розповідають про внутрішнє становище держави, його економічну силу чи слабкість. Повіdomляють важливі дані про політичне життя, ідеологію, конкретну історію, дозволяючи уточнити або навіть з'ясувати імена і дати правління тих чи інших володарів.

Особливе значення має вивчення історії грошей для поглиблення знань з економічної історії різних історичних епох і періодів.

Підготовку другого видання навчального посібника з історії грошей спонукало, перш за все, те, що ця проблематика зацікавила не лише студентів, фахівців, а й пересічних громадян. І це знайшло своє відображення у розширенні текстового матеріалу, а також збагаченні його тематичними ілюстраціями.

Важливе місце у посібнику відведено історії грошей України, яка розглядається в контексті загального історичного процесу та подій, що його супроводжували.

Достатньо уваги відведено історії появи грошей і грошового обігу, історії виникнення та функціонування грошових систем, проведенню грошових реформ, їх результатам (з найдавніших часів до сьогодення).

Навчальний посібник складається з дев'яти тем, матеріал яких подається з дотриманням тематико-хронологічного принципу. Важливою ознакою у вивченні історії грошей є розгляд її в контексті історичних подій суспільно-політичного та економічного життя.

Поглибленню знань з історії грошей допомагає словник «Ключові терміни і поняття», який є індивідуальним для кожної теми, виходячи з хронологічних рамок, подій та країн, про які йдеться у конкретній темі.

Перевірці й закріпленню знань сприяють вміщені наприкінці кожної теми «Контрольні питання».

Детальніше ознайомитись з тією чи іншою проблемою, поглибити знання допоможе рекомендована література до кожної окремої теми.

У світовій історії важко знайти державу, яка не прагнула б до зміцнення своєї грошової системи, підвищення ролі грошей у суспільних відносинах. Україна — не виняток. Вона теж має давні традиції грошового виробництва й обігу, адже за свою багатовікову історію неодноразово виготовляла власні гроші.

ВСТУП ДО КУРСУ «ІСТОРІЯ ГРОШЕЙ»

1. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ ГРОШЕЙ

Гроші — одне з найдавніших явищ у житті суспільства, які привертають до себе особливу увагу вчених.

Слово «гріш» походить від латинського «grossus» — великий. Уперше монету з такою назвою відкарбували в XII ст. у Генуї, Флоренції, Венеції. Пізніше назва перейшла до великих срібних монет Франції, Угорщини, Польщі. До сьогодні в Австрії розмінна монета називається «гріш». У Росії 1654 року з'явився мідний гріш, що відповідав двом копійкам.

Суть грошей змінюється адекватно до змін характеру суспільних відносин, в яких вони функціонують. Суспільний характер походження і розвитку грошей чітко проявився в складному процесі відбору товарів на роль грошей на різних етапах суспільного виробництва.

Як гроші — що тільки не використовувала людина! Діапазон таких речей справді великий: від коров'ячих черепів на острові Барнео до брусків солі в Африці, від металевих списів у Конго до людських черепів на Соломонових островах.

Усе це можна поділити на гроші, які мають користь і споживчу вартість, і гроші, які самі по собі непотрібні.

Спочатку в ролі грошей виступали найбільш ходові товари (худоба, хутра, тютюн, риба, сіль, мушлі тощо) і форма грошей тоді збігалась з формою (споживчою вартістю, або здатністю задовольняти певну потребу людини) цих товарів.

Виникнення грошей обумовлено труднощами безпосередньо в обміні продуктами праці. На початковій стадії розвитку, коли виробники отримували надлишки своїх продуктів чи товарів і хотіли їх обміняти, зробити це було доволі складно: бажання двох суб'єктів здійснити обмін споживчими вартостями товарів не збігались. Для прикладу, власник овечих шкір хотів вимінати їх на зерно, але власнику зерна була потрібна сокира. Добре, коли бажання двох суб'єктів збігались.

Незабаром за предметами першої необхідності на роль грошей стали претендувати предмети розкоші, передусім прикраси. Це можна пояснити тим, що попит на предмети розкоші був об'ємнішим і динамічнішим, ніж на предмети першої необхідності. За своїми фізичними даними вони були менш громіздкі, довго зберігались.

Суспільний розподіл праці (відокремлення ремесла від землеробства) розширило межі товарного виробництва й обміну, що, в свою чергу, прискорило розвиток ринку.

Ринок поставив перед грошовим товаром нові вимоги: бути однорідним, здатним довгий час зберігати свою вартість.

Є кілька найбільш повних **визначень грошей**:

- це особливий товар, який виконує роль всезагального еквівалента вартості;
- це те, що використовується як гроші;
- це специфічний товар, який виконує роль всезагального вартісного еквівалента і має свою специфічну вартість.

У міру розвитку ринку розширення і поглиблення грошових відносин ускладнювались вимоги ринку до грошей. Відповідно й гроші змінювали свою форму.

Виділяють такі **типи грошей**: повноцінні та неповноцінні. До повноцінних грошей відносять монети (золоті, срібні, білонні). До категорії неповноцінних грошей належать:

- бюджетні (паперові гроші):
 - готівкові гроші (скарбниччі білети, банкноти);
 - депозитні гроші;
- **кредитні гроші**:
 - банкноти;
 - векселі;
 - чеки;
 - електронні гроші (кредитні картки, дебетові картки, картки для банкоматів).

Уже в давнину люди запитували себе: чому металеві гроші називають *монетами*, де і коли вони з'явилися уперше?

Вважається, що перші *монети* з'явилися у Китаї та країнах Близького Сходу у VIII — VI ст. до н. е. Це були переважно монети, виготовлені з міді.

Монета — слово латинського походження, яке набуло поширення в античній Греції і Римі. Монета — один з епітетів римської богині Юнони, Що дослівно означає «порадниця», «попередниця».

Одна з легенд античності розповідає про важку боротьбу римлян з епірським царем Пірром. Легенда повідомляє, що богиня на ім'я Юнона-Монета, чий храм стояв на Капітолійському пагорбі, надала римлянам грошові засоби для ведення війни і забезпечила її переможне завершення. 275 року до н. е. цар Пірр зазнав поразки від римського війська. На знак вдячності

богині в її храм було перенесено монетний двір, а його вироби стали називати монетами...

Монета із зображенням
Юнони-Монети
та інструментами монетника, Рим

За іншою версією, розташування монетного двору мало другорядне значення. На монетах, які випускали в Римі та його провінціях, найчастіше зображувалась Юнона.

А слово «монета» — зменшувальне від монни, оскільки зображення Юнони на монеті було надзвичайно маленьким.

Монета — це злиток металу, вагу і пробу якого засвідчила печаткою держава. Монета як форма повноцінних грошей, обслуговувала економічні відносини людей упродовж майже трьох тисячоліть. За той час змінювалась форма монети: відомі квадратні монети, монети неправильної форми, овальні, але найбільшого поширення набули круглі монети.

Функції грошей та властивості металевих грошей представлені у таблиці:

Властивості металевих грошей	ФУНКЦІЇ ГРОШЕЙ				
	міра вартості	засіб обігу	засіб утворення скарбів	асіб платежу	світові гроші
міцність	+		+		
компактність	+		+		+
подільність		+		+	
стандартна якість		+		+	+

У давнину монети виконували ще одну важливу функцію. Вони були чи не єдиними засобами масової інформації. Мовою символів і знаків, зрозумілою для сучасників, вони розповідали про могутність правителів, називали їхні імена і демонстрували їх зображення, показували кордони володінь, визначали місце цих правителів у системі феодальної ієрархії, розкривали політичну програму.

Епоху товарних (металевих) грошей змінила епоха *паперових грошей*. Як знаки вартості повноцінних товарних грошей, паперові гроші використовувались у функції засобу обігу понад 1 тис. років тому. Згідно з даними досліджень, паперові гроші вперше з'явилися у тому ж таки Китаї ще у VIII ст. н. е.

Епоха паперових грошей — епоха грошей, що розвивається на кредитних засадах, а також банківських грошей, що функціонують на безготівкових засадах, грошей, що поступово трансформуються в електронні символи і знаки.

Перехід до паперового грошового обігу зазнав довгого історичного процесу і охоплює такі етапи:

I — стирання монет, у результаті чого повноцінна монета перетворюється у знак вартості.

II — свідоме псування металевих монет державною владою, тобто зниження металевого вмісту монет.

III — випуск скарбницею паперових грошей з примусовим курсом для отримання емісійного доходу.

визначальними передумовами становлення грошових відносин були поглиблення суспільного розподілу праці, багаторівнева спеціалізація виробництва та суспільної діяльності людини.

Гроші повинні мати загальне визначення, бути засобом збереження вартості й на цій основі використовуватись як посередник обміну товарів і послуг. Це *вихідні ознаки грошей*, але без них гроші, як економічний інструмент ринкової економіки, існувати не можуть.

Економічна думка в Європі часів Відродження почала розвиватись саме завдяки аналізу ролі грошей у суспільстві.

Так, гроші тоді розглядались водночас і як предмет багатства, і як атрибут влади. Зведення грошей до статусу атрибута державної влади створює парадокси, головним з яких є те, що історія грошей — це історія боротьби приватних осіб саме проти влади держави у цій сфері.

Порівнюючи обидва підходи до грошей, можна сказати, що гроші — не предмет торгівлі і не атрибут державної влади. Швидше, вони є умовою існування ринку і проявом соціальної згуртованості, яка дає змогу державі функціонувати.

2. НУМІЗМАТИКА ТА ЇЇ РОЗВИТОК (з часів античності до сьогодення)

Уже з початку V ст. до н. е. відоме слово «номос», що означає «монета» (закон, традиція), а дещо пізніше це слово почали вживати як «номізма». Саме від цих термінів та деяких їх похідних і виникла назва науки про монети — нумізматики.

Допоміжна історична дисципліна, наука про монети — нумізматики (лат. *numisma* — монета) вивчає історію монет як засобів грошового обігу, історію техніки монетної справи.

Сам термін «нумізматики», як назва науки, предметом вивчення якої є монети, виник в епоху середньовіччя. *Основними пам'ятками* нумізматики є скарби монет і окремі монети.

Нумізматики дає важливий допоміжний матеріал для вирішення певних проблем історії, політекономії, архітектури, мистецтва, мовознавства.

Монета — незмінний свідок місцевих і міжнародних економічних зв'язків. За монетними легендами та зображеннями можна дізнатись про час правління тих чи інших володарів.

Багато монет із засобу обігу були перетворені на предмети прикрас і стали художніми виробами (намиста з монет, жіночі головні убори, прикрашені монетами).

Грошовий обіг — один із проявів товарно-грошових відносин у суспільстві, показник товарного обігу, а отже, і товарного виробництва.

Найбільш повне уявлення про грошовий обіг і торгівлю дають скарби. Вони також дають змогу відновити налагоджені в минулому міжнародні економічні зв'язки як між державами, так і між окремими містами.

Для повного розуміння історії грошей варто ознайомитись з *особливостями грошового обігу* минулого:

- гроші переходили від одного власника до іншого шляхом грабунків, захоплення воєнної здобичі, отримання контрибуцій, викупу полонених, а не згідно з актом купівлі-продажу;
- перехід монети з грошового обігу в скарби, і — навпаки;
- часте осідання монет у скарби (скарб — свого роду ощадний банк, який надійно зберігав від грабунків, пожеж та інших втрат певну суму грошей);
- певне місце займали конфіскаційні акції (наприклад, вилучення французьким королем Філіпом IV Красивим великих заощаджень ордену тамплієрів у XIII ст.).

Після виявлення скарбу чи окремих монет відбувається їх наукове опрацювання.

Спочатку опрацьовується *атрибуція монет* (встановлення місця і часу їх виготовлення), що дозволяє визначити початок карбування, а це означає — й початок місцевого грошового обігу.

Важливим етапом є встановлення *складу грошового обігу*. Аналіз монет дає змогу визначити участь місцевого карбування у загальному процесі їх виготовлення.

Нумізматична метрологія — спостереження за вагою монет зі систематизованих колекцій та окремих знахідок — дозволяє фіксувати проведення грошових реформ, які недостатньо повно і чітко висвітлені у писемних джерелах.

Основними умовами для вивчення історії грошей є:

ДИСЦИПЛІНА	НУМІЗМАТИКА	ІСТОРІЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ
УМОВИ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ		
База для дослідження	матеріальні залишки грошового обігу (монети, скарби)	писемні джерела, речові знахідки (монети, паперові гроші)
Предмет вивчення	монети — як учасники грошового обігу, як пам'ятки історії, техніки, мистецтва, культури	історія грошового обігу, проблеми, що з ним пов'язані, включаючи і «Нумізматику»

Монети дуже рано стали предметом історичного наукового інтересу, колекціонування і вивчення.

Зацікавлення створенням нумізматичних **колекцій**, збором монет уперше виявилось ще в добу *античності*. Великі збірки монет мали правителі Римської імперії Гай Юлій Цезар (100 — 44 рр. до н. е.), Нерон (37 — 68 рр.).

Розвиток нумізматики як науки почався в епоху *Відродження* (друга половина XIII — XVI ст.). Відомими колекціонерами того часу були поет Франческо Петрарка (1304 — 1374), імператор Австрії Максиміліан I Габсбург (1459 - 1519).

Джерелом для формування монетних колекцій були знахідки античних скарбів або окремих монет, які знаходили в похованнях або були свого часу просто загублені. Мета колекціонування — володіти найбільш рідкісними

і красивими монетами. Перші колекціонери були далекі до наукових методів вивчення своїх скарбів.

На XVI ст. припадає створення перших нумізматичних колекцій у Львові.

Загалом, зацікавлення нумізматиною в Україні почалось ще у XVIII ст., пов'язане воно було із знахідками монетних скарбів й утворенням нумізматичних колекцій у маєтках поміщиків, церквах і монастирях (Києво-Печерська лавра, Василіанський монастир в Умані).

Перехідним етапом від колекціонування до наукових методів опрацювання монет, до їх наукового вивчення вважається кінець XVIII ст.

Основоположниками наукового вивчення монет є хранитель мюнц-кабінету у Відні Йоган Йосиф-Іларій Еккель (1737 — 1798). Він перший запровадив метод систематизації монет, що має значення і тепер. В основу цієї систематизації Еккель поклав географічно-територіальний принцип.

З початку XIX ст. колекціонування монет зростає (колекції поміщиків Кочубея, Трошинського), набуває систематичного і наукового характеру. З цим і пов'язане створення перших мюнц-кабінетів при Кременецькому ліцеї, Харківському та Київському університетах. Останній було створено 1834 року, й одразу ж туди з Кременця і Вільно, а саме з Духовної і Медичної академій, до Києва було передано невеликі монетні збірки. Офіційне затвердження статусу мюнц-кабінету Київського університету припадає на 1838-й. Туди надходили знахідки з усього південно-західного краю (Київська, Волинська, Подільська губернії).

За період 1835 — 1845 рр. до мюнц-кабінету надійшло близько 2 тис. знахідок.

Мюнц-кабінет університету став першим у Києві загальнодоступним музеєм, оскільки, починаючи з 1848 року, його експозицію щочетверга було відкрито для огляду.

Свої збірки мали також Уманське базиліанське училище (386 екземплярів), Луцька гімназія (239 екземплярів), які 1834-го і 1839-го, відповідно, надійшли до Києва.

У другій половині XIX ст. мюнц-кабінети були створені при Одеському і Чернівецькому університетах. Активну участь у їх створенні та діяльності взяли В. Іконников, В. Антонович.

В Одесі першими організаторами нумізматичних досліджень, власниками нумізматичних колекцій, авторами праць про античні монети в Україні були І. Бларамберг та І. Стемпковський, а з 1839 року нумізматичні дослідження велись під егідою Одеського товариства історії та старожитностей.

1859 року було ухвалено урядове розпорядження про відправлення всіх знайдених на території України скарбів у Санкт-Петербург на розгляд

Імператорської Археографічної комісії. Надходження монетних знахідок до Київського мюнц-кабінету зменшилось, хоча повністю не припинилось, як цього бажало російське самодержавство.

Проте окремі топографічні зведення знайдених монетних скарбів та окремих монет на території України зробили В. Антонович, М. Біляшівський, В. Данилевич, В. Шугаєвський.

У 1872 — 1906 роках мюнц-кабінет Київського університету очолив В. Антонович — відомий учений, історик, археолог. Це була «золота доба» відомої монетної збірки. За той час колекція збільшилась майже вдвічі і на 1906 рік налічувала близько 60 тис. монет і медалей.

1898 року під час ремонту підлоги Успенського собору Києво-Печерської лаври було знайдено сховок, який містив велику кількість монет загальною вагою майже 18 пудів. На думку дослідників, це була монастирська казна, що накопичувалась упродовж XVI—XVII ст., або частина військової каси гетьмана І. Мазепи.

Хоча у Києві були всі умови для збереження і наукового опрацювання лаврського скарбу, тодішня влада 1899 року майже примусово забрала його до Ермітажу. Це — 6198 золотих монет і медалей, 9890 срібних монет!

На початку XX ст. у Києві існували ще дві музейні збірки монет, які належали церковно-архітектурному музею та Київському художньо-промисловому і науковому музею.

З початком XX ст. нумізматичні дослідження в Україні поширились щодо вивчення грошового обігу в козацько-гетьманській державі XVII — XVIII ст. У цій галузі досліджень плідно працювали вчені М. Єршов, М. Петровський, М. Слабченко, І. Крип'якевич.

Відомий учений В. Шугаєвський у 1927 — 1933 рр. очолював секцію нумізматики, яка діяла у Києво-Печерській лаврі.

У Львові на досить високий рівень було поставлено колекціонування і наукове опрацювання монетних знахідок. Так, до 1939 року у Львові нараховувалось понад 20 великих нумізматичних збірок. Найбільшою серед них була збірка польських князів Любомирських. У Львові вона перебувала до 1945-го, згодом, разом зі своїми власниками збірка переїхала до Вроцлава (Польща). Свої колекції монет мали Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка, Народний дім.

Учень І. І'-І. Еккеля — Готфрід Уліх викладав у Львівському університеті перший в Україні курс нумізматики.

1949 року колекцію монет, медалей, орденів колишньої Духовної академії (близько 10 тис. екземплярів), яка перебувала у віданні Києво-Печерського заповідника, було передано Центральному історичному музею (ЦІМ).

1969 року на території Лаври відкрито філію ЦІМу — Музей історії коштовностей УРСР, в якому відділ нумізматики нараховує понад 70 тис. екземплярів.

1995 року цей відділ з усіма фондами переведено до будинку Національного музею історії України.

Національний музей історії України володіє єдиною у світі золоту серією медалей із портретними зображеннями королів Польщі.

Головними осередками нумізматичних досліджень на сьогодні в Україні є нумізматичні відділи історичних музеїв згаданого вже Києва, а також Одеси і Львова, де нумізматична колекція містить понад 70 тис. екземплярів.

Гроші, а саме — монети, є одним з важливих джерел у вивченні економічної історії, зокрема, товарно-грошового обігу в різні історичні періоди.

Найповніші уявлення про грошовий обіг на окремій території дають *скарби*.

Монетні скарби деякою мірою відображають соціально-економічні процеси і, в свою чергу, є наслідком цих процесів.

Разом з писемними джерелами вони дають наочну картину між-державних, торговельних, політичних, культурних зв'язків; допомагають майже повністю і точно відновити грошову систему, яка була поширена на даній території, з'ясувати співвідношення між номіналами, систему грошової лічби.

Знання історичного становлення та еволюційного розвитку грошей — ключ до пізнання глибинних теоретичних проблем, що повною мірою розкривають їх суть і сучасне застосування.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Гроші кредитні — неповноцінні знаки **вартості**, які виникають і функціонують в обігу на основі кредитних відносин. Основною формою кредитних грошей є банкноти.

Гроші неповноцінні — розрізняються за характером випуску і закономірностями обігу. За цими ознаками всі форми неповноцінних грошей поділяються на два види: бюджетні та кредитні.

Гроші паперові — це нерозмінні на металеві гроші знаки вартості, які випускаються державою для

покриття своїх затрат і визнаються обов'язковими до прийому за всіма видами платежів. Бувають готівкові, депозитні, електронні гроші.

Грошова система — встановлена державою форма організації грошового обігу та емісії національних грошових знаків. Держава визначає назву грошової одиниці, масштаб цін, види грошових знаків в обігу і порядок їх емісії, характер забезпечення грошей, форми безготівкового платіжного обігу, курс національної валюти щодо іноземних валют.

Основними елементами грошової системи є:

- найменування грошової одиниці;
- масштаб цін;
- валютний курс;
- види грошових знаків, які мають законну платіжну силу;
- регламентація безготівкового обороту;
- державний апарат, який здійснює регулювання грошового обігу.

Основним органом регулювання грошового обігу є банківська система.

Гурт — обріз монети, її ребро (англ. — *edge*, фр. — *tranche*, нім. — *kante*).

Гуртовий напис — зазначення на ребрі монети її ваги і проби. На російських монетах з'явились у 1714 році.

Донатива (від лат. *dono* — дарую) — назва золотих і срібних монет, карбованих вартістю від 0,5 до 10 дукатів. Карбування проводили заможні польські торговельники міст (Гданськ, Торунь) з нагоди відвідання їх королем. Донативи відомі з останньої чверті XVII ст. (1685 р.).

Емісія (лат. *emissio* — випуск) — випуск в обіг грошей як у готівковій, так і безготівковій формах. Призводить до збільшення грошової маси в обігу. Емісія виправдана тільки за умови зростання обсягів виробництва. Емісію грошей проводять емісійні банки.

- Купюра (фр. *couper*, *super* — відрізати) — найменування номінальної вартості паперових грошей, банкнот, цінних паперів (акцій, облігацій).
- Лігатура — домішок металів (наприклад міді) до золота чи срібла для надання сплавові більшої твердості (або здешевлення). Лігатуру застосовували при карбуванні монет, виготовленні ювелірних виробів тощо.
- Монетна справа — операції з карбування і випуску монет в обіг.
- Монетна стопа — кількість монетних одиниць, карбованих з визначеної ваги чистого грошового металу (з гривні, марки). Збільшення кількості монетних одиниць з певної ваги чистого грошового металу призводить до зменшення ваги цього ж металу в монетній одиниці, а тим самим — до зменшення монетної стопи.
- Монетний двір — підприємство для карбування монет, виготовлення орденів, медалей та інших державних металевих відзнак.
- Скарб — певна сума зібраних разом металевих монет, які заховані в землі, дуплах дерев, під фундаментами будинків тощо. Скарби були засобом збереження грошей у виняткових обставинах (під час воєн, стихійних лих).
- Функції грошей —
- міра вартості;
 - засіб обігу;
 - засіб нагромадження або утворення скарбів;
 - засіб платежу;
 - світові гроші.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- 1: Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни. — К., 1963.
2. Воронов Ю. Страницы истории денег. — Новосибирск, 1986.
3. Гальчинський А. Теорія грошей. — К., 1996.
4. Гарбуз Б. Нумізматична колекція Національного музею історії України // Вісник НБУ. — 1995. - № 3. — С. 84 - 90.
5. Гловінський Е. Гроші // Енциклопедія українознавства. Т. 2.— Львів, 1992. - С. 447 - 450.
6. Голуб Г., Семенюк Л., Смовженко Т. Гроші. Кредит. Банки. — Львів, 1997.
7. Из истории денег // Украина-бизнес. — 1995. — № 6. — С. 3.
8. Козлов Г. Теория денег и денежного обращения. — М., 1946.
9. Котляр Н. Кладоискательство и нумизматика. — К, 1974.
10. Кучеренко Э., Мошнягин Д. Нумизматика в школе. — М., 1968.
11. Потин В. Нумизматика и история денежного обращения. // Деньги и кредит. — 1988. — № 3. — С. 67 — 69.
12. Потин В. О названиях монет // Деньги и кредит. — 1988.— № 8. - С. 77 - 80.
13. Пруссова Л. Экономика в вопросах и ответах. — К., 1998.
14. Федоров-Давыдов Г. Монеты — свидетели прошлого. — М., 1985.
15. Фенглер, Гироу, Унгер. Словарь нумизмата. — М., 1993.
16. Щелоков А. Свидетели истории. — М., 1987.
17. Янин В. Изучение вспомогательных исторических дисциплин // Очерки истории науки в СССР. Т. 2. — М., 1960.

Тема 1

МОНЕТНЕ ВИГОТОВЛЕННЯ В ДОБУ АНТИЧНОСТІ, СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ

Говорячи про монетне виготовлення в цілому, не можна не торкнутися питання техніки виготовлення монет.

1.1. ТЕХНІКА ВИГОТОВЛЕННЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ВИПУСКІВ МОНЕТ

Монета має два боки: лицьовий — аверс, зворотний — реверс. Ребро монети (обріз) має назву «гурт».

Відомі два способи виготовлення монет:

- лиття;
- карбування.

Лиття у більшості випадків застосовувалось при виробництві великих мідних монет, карбувати які було досить складно.

Техніка лиття розвивалась в Ольвії у VI ст. до н. е. і Стародавньому Римі у IV ст. до н. е. (незалежно один від одного).

Відливання монет відбувалось групами. Після цього литники розрубувались і на місці розрубки залишався слід. **Форми** для лиття виготовлялись з глини. **Форми** складались з двох половинок, у результаті зміщення яких монета іноді набувала неправильної форми гурту.

Карбування — найпоширеніший спосіб виготовлення монет.

Необхідними інструментами для карбування були: ковадло, молот, кліщі, шипці, штемпелі лицьової і зворотної частин, на яких вирізано те чи інше зображення. Монетне коло раніше відливалось у певній вазі й розмірі. Ударом штемпеля по монетному колу негативне зображення штемпелів наносилось на монету. Нижній штемпель був врізаний у ковадлі й мав більш глибокий рельєф. Верхній штемпель мав циліндричну форму і накладався на монету. Весь процес карбування однієї монети тривав близько 6-7 секунд.

У добу античності карбування монет велось одним штемпелем (карбували лише лицьовий бік — аверс).

Загалом, монети карбувались двома штемпелями — для виконання зображення на аверсі та реверсі.

Цікавим є питання щодо видів випусків монет. Їх налічується три:

- регулярні (випуски монет, котрі постійно перебувають в обігу, емісія яких періодично поновлюється);
- пам'ятні або ювілейні (випуск яких приурочено до знаменної державної події);
- подарункові або донативні (їх емісія досить незначна, оскільки призначені вони суто для подарунка; наприклад, главі однієї держави, який перебуває з візитом у цій країні).

1.2. МОНЕТНЕ ГОСПОДАРСТВО АНТИЧНОЇ ГРЕЦІЇ

Важливе місце в історії грошей України займає вивчення історії грошей античних держав Греції та Риму, оскільки слов'янські племена, що проживали на території сучасної України, мали жваві торговельні відносини з купцями — представниками цих держав. Останні навіть заснували міста-колонії у Північному Причорномор'ї. В новітній час археологами під час розкопок виявлено велику кількість грецьких і римських монет, які поширювались на наших землях у VI ст. до н. е. — IV ст. н. е.

Перші монети на території античної Греції з'явились у I тис. до н. е. Як найбільші центри поширення монетної справи дослідники виділяють острови Лесбос, Егіни, Сіракузи.

Причинами, що сприяли такій ранній появі монет, називають зростаючий розвиток товарного виробництва і поживлення торгівлі.

Стародавні монети карбувались з електру — природного сплаву золота і срібла, що добували в долині ріки Пактола, у горах Тмола і Сіпіла в Малій Азії.

Афіни володіли найбільшими родовищами срібла і тому переважали сусідів щодо можливостей випуску грошей. Основна маса афінських монет із зображенням голови Афіни Паллади і сови виготовлена зі срібла з родовищ Лавріона.

На цих монетах ніколи не позначали їх номіналів, але завжди відрізняли за зображенням, розміром, вагою.

Монетних систем античності існувало досить багато. Серед найпоширеніших виділяють такі: мілетська, фокейська, перська, егінська, евбейська, аттична, корінська (розглянемо їх детальніше за *Табл. 1.*)

Таблиця 1

№	Назва монетної системи	Час існування	Основна одиниця, її номінал	Зображення	Додатк. (розмін) одиниці	Вага	Метал	Співвідношення
1.	Мілетська	VII - V ст. до н. е.	статер 1/2, 1/4, 1/6, 1/12, 1/96 статера	голова лева		14 г	електр	
2.	Фокейська	VII - IV ст. до н. е.	статер	тюлень		16 г	електр	
3.	Перська	VII - IV ст. до н. е.	статер			8,1 г 11 г	золото срібло	
4.	Егінська	VII - кінець VI ст. до н. е.	статер драхма			12,14 г 6,7 г	срібло	1 статер = = 2 драхми
5.	Евбеїська	VI ст. до н. е.	драхма, тетрадрахма, статер			4,25 г 17,44 г 4,36	срібло срібло золото	
6.	Аттична	VI - IV ст. до н. е.	лепта міна талант статер драхма, дідрахма (2 драхми), тетрадрахма (4 драхми), декадрахма (10 драхм) обол, діобол (2 обол), тріобол (3 обол = 1/2 драхми), тетробол (2/3 драхми), пентобол (5/6 драхми), халк	сова, богиня Афіна		0,013 г 436,6 г 26196 г 8,6 г 4,36 г 0,728 г 0,091 г	мідь золото срібло срібло бронза	1 лепта - = 1/7 халка 1 міна = = 100 драхм 1 талант = = 60 мін = = 6000 драхм - = 36000 оболов 1 статер = = 1/50 міни - = 2 драхми 1 драхма - = 6 оболов = 1/2 статера = = 1/100 міни 6000 драхм = = 1 талант 1 обол = 8 халк 1 обол - 1/6 драхми
7.	Корінфська	V - IV ст. до н. е.	статер (3 драхми)	крилатий кінь Пегас (простонародна назва "жеребчик")		8,72 г	срібло	1 халк = 7 лепт

1. Статер, срібло, Корінф, близько 400 р. до н. є.
2. Статер, золото, Рородс, близько 400 р. до н. є.
3. Тетрадрахма, срібло, Амфіполіс, близько 400 р. до н. є.
4. Драхма, срібло, Аргос, близько 360 р. до н. є.
5. Дідрахма, срібло, Олімпія, близько 360 р. до н. є.

1

2

3

4

6. Зображення богині Афіни, Афіни
7. Зображення сови, Афіни

6

7

Одна з монет аттичної системи — обол — мала ритуальне призначення. За давніми віруваннями, греки клали в рот померлому срібну монету (так званий «обол мертвих») — як плату за переправу через р. Стікс у потойбічне царство Гадеса.

1.3. МОНЕТИ МІСТ — КОЛОНІЙ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

У середині VIII — VII ст. до н. е. на узбережжі Чорного моря в пошуках вільних земель, ринку збуту товарів, вигідних партнерів для ведення торгівлі, шукаючи надійного притулку після поразок у політичній боротьбі в Елладі, прибувають греки — колоністи. Одним з перших грецьких поселень, що виникає на березі Бузького лиману, яке пізніше перетворилось на багате місто — державу, виникає Ольвія (у перекладі з грецької мови — «щаслива»). У VI — V ст. до н. е. розбудовуються такі грецькі міста-держави, як Херсонес, Пантікапей, Тіра, Феодосія, Танаїс.

Основу господарства тут становило ремесло і торгівля. Саме торгівля, що досить швидко й успішно розвивалась у цих містах, сприяла водночас і розвитку товарно-грошових відносин цих територій.

Примітивні форми грошей у грецьких містах-колоніях на рубежі VIII — VII ст. до н. е. поступаються монеті, яка полегшувала купівлю.

Одним із важливих пам'яток архаїчного і матеріального духовного побуту колоністів є оригінальні грошові знаки у вигляді наконечників стріл. «Стріли» були поширені в багатьох античних поселеннях, що свідчить про початкову спільність культурних традицій та економічних інтересів грецького поселення.

Першими монетами, карбованими тут у VI ст. до н. е., є монети з електру.

Згідно з дослідженнями Л. Я. Казаманової, у грошовому обігу міст Північного Причорномор'я склались дві стійкі тенденції. Одна з них — традиція використання найдешевшого металу — міді. Друга тенденція відображена в концепції приватного випуску грошей, яка прослідковується вже з моменту появи «стріл». Так визначився подвійний характер емісії в цих містах: державний і приватний. Для прикладу, в Ольвії довгий час випускали монети без додаткових імен чи знаків. Це монети полісних або приватних випусків. У Тірі карбування монет було зосереджене майже виключно в руках держави. На противагу їй, Ольвія постійно використовувала приватних осіб для міського карбування (правове становище й організація приватних випусків є ще не повністю вивчені), які для цього об'єднувались у гільдії з кількох осіб.

В Ольвії монетне виготовлення почалось ще у VI — IV ст. до н. е.

Перші монети мали назву «аси» із зображенням на аверсі голови богині Афін чи Деметри, а на реверсі — орла, що несе в кігтях дельфіна. Цікаво, що ці монети за своїм виглядом нагадували дельфіна.

У наступні століття, а саме у III — середині I ст. до н. е. в Ольвії карбували мідні монети із зображенням голови бога Геракла, богині Деметри.

З II ст. до н. е. Ольвія перебуває у складі Скіфської держави.

Тому на території Ольвії йде випуск царської мідної монети, а з I ст. до н. е. в Ольвії виходить так звана міська монета.

Одночасно з появою монет в Ольвії розпочато монетне виготовлення в місті Пантікапей (друга половина VI ст. до н. е.). У той період виготовляють монети зі срібла із зображенням на аверсі лева, на реверсі — квадрата, на якому пізніше з'явився напис: «*PA*», «*PAN*» (у значенні «Пантікапей»).

У IV ст. до н. е. у Пантікапеї відбувається випуск золотих монет — статерів.

На початку III ст. до н. е. успішний розвиток грошового господарства Пантікапея змінюється грошовою кризою (зникають золота й срібна монети, в обігу перебуває лише мідна).

У Херсонесі в періоди кризи жреці богині Діви мали право періодично виконувати функції монетних магістратів.

Храми, що володіли значними багатствами, могли виступати як повноправні емітенти в ті моменти, коли місто відчувало брак грошових коштів.

У 30-х роках IV ст. нашої ери монетне виготовлення античних міст — колоній у зв'язку зі знеціненням монет і переходом до натурального господарства взагалі припиняється.

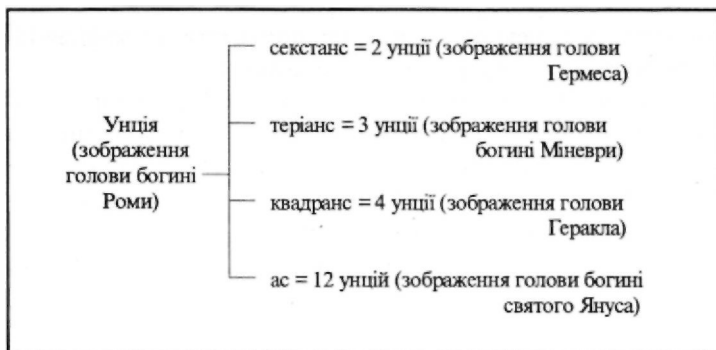
Монетна справа античних міст Північного Причорномор'я — одна з найбільш цікавих і яскравих сторінок у нумізматичній історії античної епохи.

1.4. РИМСЬКА МОНЕТНА СИСТЕМА

Найдавніші римські монети (V—IV ст. до н. е.) — «аси» (у перекладі — «мідь») мали форму злитків. Це були товарні гроші. Згодом з'явилися аси, відлиті у прямокутній формі, із зображеннями і написом «*Romanot*» вагою 273 г. Основними зображеннями на монетах були слон, свиня, крилатий кінь Пегас. Проте найчастіше на асах з'являлось зображення бика як спогад про той час, коли товарними грошима була велика рогата худоба.

1 ас — 12 унціям, 1 унція = 6 секстул.

Основними номіналами унції були:

Були грошові одиниці інших вартостей: 5, 8, 9, 10 унцій; 3, 5, 10 асів.

Написів номіналів на монетах не було, тому їх вартість визначали за зображенням будь-якого божества, яке вміщували на монетах.

289 року до н. е. у Римі створено спеціальну колегію магістратів (трьох мужів, що виготовляють — плавлять, карбують — монети з бронзи, срібла, золота).

269 рік до н. е. — початок карбування римського срібного динарія вагою 4,55 г (1 динарій у співвідношенні дорівнював 10 асам, а співвідношення між міддю і сріблом становило 120 : 1).

Динарій поділявся на квінарії, що дорівнювали 5 асам, або 1/2 денарія, і сестерції вартістю 2,5 аса, або 1/4 денарія.

217 року до н. е. відбулась грошова реформа, у результаті якої вага динарія зменшилась до 3,9 г срібла, а співвідношення — 112 : 1.

Слід зазначити, що до того часу карбування золотої монети в Римській державі не було.

З початком правління імператора Гая Юлія Цезаря (I ст. до н. е.) уперше розпочато карбування золотої монети під назвою ауреус, вага якої 8,19 г (1 ауреус = 25 денаріям).

У той час з'явився новий сплав — латунь, з якого виготовляли такі монети, як сестерцій, дупондій.

У зв'язку із додаванням до срібла лігатури вага денарія у I ст. н. е. зменшується до 3,01 грама.

До III ст. н. е. у грошовому господарстві Римської імперії панує хаос. Певною мірою його вдалось подолати лише на початку IV ст. н. е. проведенням нової грошової реформи імператором Костянтином I, який 314 року н. е. запровадив карбування нової монети під назвою «солід» (вага якої — 4,55 г срібла).

ВИСНОВКИ

- ° Грошові системи античного світу були покладені в основу розвитку майбутніх середньовічних грошових систем.
- ° Основні метали (мідь, бронза, латунь), з яких карбували монети в добу античності, використовувались і в наступні історичні епохи.
- ° Торгівля, грошова справа в останні століття античності, особливо у Римській імперії, розвинулись до грандіозних розмірів. Така велика кількість грошей і грошових систем, високий рівень розвитку кредиту, лихварства, ринкових відносин дозволили вченим XIX ст. характеризувати цю епоху давньої історії як ранньокapіталістичну.

1

2

3

- 1 Квадранс** (лібральний),
мідь, до 268 р. до н. е.
2. Ас (лібральний),
мідь, до 268 р. до н. е.
3. Денарій,
срібло, до 217 р. до н. в.

1.5. ОСНОВНІ ЕТАПИ ГРОШОВИХ ВІДНОСИН ДОБИ ФЕОДАЛІЗМУ І НОВОГО ЧАСУ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ

Ця епоха в історії грошей поділяється на шість основних етапів (періодів). Розглянемо їх більш детально.

Отже, **перший період** — період варварського карбування. Хронологічно охоплює V — середину VIII століть нашої ери. Найбільшого поширення варварське карбування набуло в королівствах Лангобардів, Франків, державі Англо-саксів. В основі грошового обігу цих земель — пізньоримські або ранньовізантійські монетні випуски (карбування із золота). Їх емісії були незначні, оскільки більше значення вони відігравали в політиці, аніж в економіці.

Закінчення першого періоду характеризується зростанням хаосу в європейських державах. А це вимагало впорядкування грошових відносин, яке відбулось у другому періоді.

Другий період (середина VIII — X ст.) — період каролінзького динарія.

Монетна справа в державі Каролінгів регламентувалась окремими статтями Вернонського (755 р.), Мантуанського (781 р.), Франкфуртського, Тюнвільського (805 р.) капітулярів Піпіна Короткого (751 — 768) та Карла Великого (768 — 814).

Основною монетою, згідно з Вернонським капітулярієм, була золота монета, розмінною — срібна.

За Мантуанським капітулярієм, вага денарія (як основної грошової одиниці) збільшилась до 3,3 г.

Тюнвільський капітулярій (805 р.) регламентував діяльність монетних дворів.

Єдині правила і норми щодо зовнішнього оформлення монет запроваджено з прийняттям Піірського едикту. З того часу всіх монетарів на аверсі було зобов'язано вмішувати королівську монограму, на реверсі — зображення хреста, навколо якого — назву місця карбування монет.

Карл II надавав право монетної регалії духовним феодалам — містам Безансону, Діжону, Суасону.

Каролінзька династія правила до 987 року у Франції, у Німеччині — до 911-го.

Третій період (X — середина XIII ст.) — період феодального динарія.

У X — XI століттях формуються нові економічні відносини. Існує необхідність обміну між містом і селом. Дальшого розвитку набуває внутрішній ринок.

У різних державах Європи (Чехія, Німеччина, Словаччина, Англія) протягом IX — XII ст. виявлено великі поклади срібла, що, безумовно, сприяло розвитку монетної справи.

В Англії, наприклад, перші монети було відкарбовано за короля Едгара (957 — 976). На той час в Англії було 80 монетних дворів.

У Німеччині після Каролінзької династії королем став Конрад I, який започаткував карбування пфенінга, який згодом став регіональною одиницею.

У Франції після династії Каролінгів править Капетинська династія (X - XIII ст.). На території Франції основною монетою був динарій — деньє (срібло, вага — 1,2 - 1,3 г).

Характерною особливістю того часу було фальшування монет. У зв'язку з цим проводилась реновація, у ході якої населення країни повинно було здати старі монети в обмін на нові (12 старих динарійів обмінювали на 9 нових).

Західноєвропейські динарії X — XI ст.

У XII ст. у грошовому обігу з'являються брактеати, які карбувались одним штемпелем. Їх карбували в усіх європейських країнах.

В умовах грошового хаосу в Європі великі монетні феодали об'єднувались у так звані монетні союзи.

1386 року було створено перший монетний союз під назвою «Союз рейнських курфюрстів», метою якого була стабілізація грошової системи в Цілому, а грошові одиниці — зокрема.

До XIII ст. не існувало загальноєвропейської монети. Характер економічного життя країн Західної Європи потребував одиниці, яка б стала загальним мірилом вартості. Першою спробою виготовити таку грошову одиницю стало карбування динарія (вага — 0,82 г) 1162 року в Мілані імператором Римської імперії Фрідріхом II Барбароссою.

Наступним кроком стало наслідування карбування деяких кращих монет. Їх стали називати «динарії гроссі» (товсті динарії) і випускали лише їх кратні номінали: 4, 6, 12.

1182 року у Флоренції відкарбовано динарії вагою 1,8 г. На аверсі монети вміщено зображення герба міста — квітку (*flaer* — з італ.). Звідси й назва нової монети — флорин.

У першій половині XIII ст. для уніфікації монетної системи було створено Тосканську монетну лігу, до складу якої ввійшли міста Лукка, Флоренція, Сієнне, Піза.

1252 року в Генуї було випущено першу золоту монету, яка називалась «дженовіно» (вага — • 3,52 г).

1296 року ці міста почали карбувати велику монету вагою 2,7 г (проба - 958°).

1285 року золоту монету почала карбувати Венеція (вага — 3,56 г).

У *Франції*, перша монета грошового типу з'явилась у період правління Людовіка Святого (1226 — 1270). 1266 року, згідно з королівським едиктом, було відкарбовано монету вартістю 12 турських динарів. Її назва — гротурнуа (турський гріш, вага — 4,22 г, срібло).

1360 року вперше з'являється франк. Вага золотого франка — 3,78 г. Він був відкарбований з цільовим призначенням — для викупу французького короля Яна II Доброго, що потрапив у полон під час Столітньої війни (1337 - 1453).

Чеське королівство, що входило до складу священної Римської імперії, було одним з тих королівств, де на високому рівні була розвинута монетна справа. Цьому сприяли великі поклади срібла в районі містечка Кутна Гора. І в результаті цього флорентійські майстри випустили універсальну монету країн Центральної і Східної Європи — празький гріш, що карбували зі срібла, вагою 3,7 г. Празькі гроші карбували до 1547-го.

У Німеччині 1338 року розпочато карбування монети метрологічно ідентичної празькому грошу вагою 3,7 г. Ця монета була засобом міжнародного обігу і карбування її тривало до кінця XVI ст. Схожі монети грошового типу карбували міста Любек, Гессен, Вісмар, Гамбург та ін.

В *Англії* першу спробу карбувати золотий пенні вагою 2,93 г, що дорівнював 20 срібним пенні, здійснив Генріх III у 1257 році.

Перший англійський срібний гріш відкарбував король Едуард I (1272 — 1307). Його назва — гроут, вага — 5,2 г і дорівнював він 4 пенні. Їх карбування тривало недовго.

1504 року Генріх VII Тюдор випустив перший срібний шилінг, карбування якого тривало до 1871-го.

Одночасно з флоринами (1351 р.) почали карбувати ноблі (у перекладі — «благородні») вагою 9 г золота. Ноблі карбували до 1619 року.

В Європі ноблі були предметом масового наслідування. У XVI ст. їх карбували у Нідерландах, Росії, у XVII ст. — у Данії.

У 1526 році карбували золоті крони, а в 1633-му на зміну кроні розпочато карбування гінеї (золота монета вагою 8,47 г, карбована зі золота, привезеного з Гвінеї).

З відновленням у XIII ст. масового золотого карбування в Європі відновились епоха біметалізму.

Четвертий період (середина XIII — початок XVI століть) — період гроша і флорина.

На межі XIII і XIV століть розпочався процес упорядкування грошового господарства країн Європи. Володарі централізованих феодальних монархій, які в той час формувались, були зацікавлені в сталій єдиній монеті, якій би довіряли на внутрішньому і зовнішньому ринках. На зміну емісійній стихії, що призвела до появи дуже тонких, мізерної ваги й вартості брактеатів, приходить цілеспрямована фінансова політика, внаслідок якої з'являється повновартісна велика монета (вагою 1 — 4 г). Нові монети, на відміну від тонких брактеатів, були так і названі — гроші (*grossus* — великий, товстий).

П'ятий період (початок XVI — XIX ст.) — період талера.

У XV ст. відбувається процес псування гроша. Тому в грошовому господарстві другої половини XV — початку XVI століть розпочалось карбування нової грошової одиниці під назвою «талер». Однією з причин його появи в грошовому обігу були великі масштаби торговельної діяльності, а також період великих географічних відкриттів (через пограбування нових територій в Європу потрапила велика кількість дорогоцінних металів).

1518 року в м. Иохансталі відкарбовано монету вагою 29 г срібла і 3,49 г золота.

У 1524 році німецькі князі, які зібрались на сейм у м. Еслінгені, ухвалили талер як загальнонімецьку монету. З того часу талер перебував в обігу в усій Європі. Інколи талер одержував національну назву тої чи іншої держави, на території якої був поширений (наприклад: Іспанія — песо, Італія — скуде, Франція — срібне екю, Нідерланди — петагон, Скандинавія — дальдер).

Над технікою карбування талерів працювали відомі на той час майстри, отож, це — високорозвинена технологія.

Цьому також сприяло створення 1514 року Леонардо да Вінчі верстата для карбування монет, а також гуртильного верстата, завдяки якому в 1576-му вперше в історії з'явився напис на гурті.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

- Антоніани (*argentei Antoniani*) — срібні римські монети, вага 4,7 — 5,3 г. З'явилися в обігу на початку III століття. З II по III ст. стають мідними монетами.
- Ас (лат. — *as, assis*) — стародавня римська мідна (бронзова) монета; в обігу перебувала у вигляді злитків — бруків (*aes rude*); близько 338 року до н. е. стає великою круглою монетою (*aes grave*). У другій половині III століття до н. е. 1 ас = 54,59 г. Карбувались номінали 1, 2, 3, 5, 10 асів; а також; 1/2, 1/3, 1/4, 1/6 та 1/12 аса. 10 асів дорівнювали 1 денарію, а з 217 р. до н. е. — 16 асів = 1 денарію.
- Ауреус (лат. *aureus nummus* — золота монета) — золота римська монета, яка систематично карбувалась з часу правління Цезаря (100 — 44 рр. до н. е.), вагою 8,19 г.
1 ауреус = 25 денаріям (срібло) = 100 сестерціям (латунь) = 200 дупондіям (латунь) = 400 асам (мідь).
У зв'язку з грошовою реформою Костянтина I (314 — 324) на зміну ауреусу прийшов золотий солід.
- Біметалізм — грошова система, при якій роль загального еквівалента виконують два метали: золото та срібло.
Біметалізм застосовувався в XVI — XVIII ст., а у деяких країнах — і в XIX ст.
- Денарій (лат. — *denarius* — той, що складається з десяти) — старовинна римська срібна монета вартістю 10 асів, карбування якої почалось у 269 р. до н. е.
- Драхма (грец. — *змена*) — засобом грошового обігу були залізни 4-гранні палички, шість штук яких, затиснутих у жменю, складали драхму) — старовинна грецька грошова одиниця, що дорівнювала 1/100 міни, ділиться на 6 оболов, 6000 драхм = 1 талантові. Початок карбування — VI ст. до н. е., а з 30-х років до н. е. припиняється карбування драхм і вони виходять з грошового обігу.

- Лепта (грец. — *тонкий*) — дрібна старогрецька мідна монета, що дорівнює $1/7$ халка.
- Міна (з вавилонсько-ассирійської мови — рахувати) — лічильно-вагова одиниця Стародавнього Сходу, а згодом — і Греції.
1 міна = $1/60$ талантів, поділяється на 6000 драхм.
- Обол (грец. — 4-гранний стержень, 6 штук яких становили драхму) — вагова одиниця, срібна, а згодом — мідна монета в Стародавній Греції, дорівнювала 6 драхмам.
Карбувались монети вартістю діобол (дорівнює 2 оболам), тріобол (3 оболам).
- Сестерцій (лат. — *sestertium romnium*) — римська срібна монета; вагою приблизно 1,14 г, початок карбування якої — 269 р. до н. е.
1 сестерцій = 25 асам;
4 сестерцій = 1 денарію.
- Солід (лат. *solidus* — міцний, тривкий) — золота римська монета, яку на зміну ауреусу 314 року вводить у грошовий обіг імператор Костянтин I. Вага соліда — 4,55 г. Солід стає основною монетою і лічильно-грошовою одиницею Римської держави.
- Статер (гр. — визначена вага) — давньогрецька вагова одиниця ($1/50$ міни), з появою грошей — стала грошовою одиницею. У монетних системах античної Греції статер був основною монетою, карбувався з електру і золота. 1 статер = 2 драхмам.
- Талант (лат. *talentum* — вага) — найбільша вагова і грошово-лічильна одиниця в Стародавній Греції, Вавилоні, Персії. У Греції талант ділився на 60 мін: по 100 драхм у кожній міні (містив 6000 драхм) і 6 оболов у кожній драхмі (містив 36000 оболов).
- Флорин (лат. *florenus*, від *flos*, -oris — квітка) — монета, уперше випущена 1252 року у Флоренції, вагою 3,537 г. Флорини були розповсюджені італійськими банками по всій Європі. Флорин за вартістю дорівнює дукату, і тому дукат довго називали також флорином.
- Халк (грец. — з *бронзи*) — старовинна бронзова або мідна грецька монета. 8 халків = 1 оболу.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Назвати способи виготовлення монет.
2. Які є види випусків монет?
3. Назвіть і охарактеризуйте монетні системи античності.
4. Назвати найдосконаліші монетні системи античності.
5. Коли і з якого металу було запроваджено карбування денарія, ауреуса, соліда в Римі:
 - 338 р. до н. е.; золото
 - 217 р. до н. е.; срібло
 - 269 р. до н. е.; срібло
 - I ст. до н. е.; золото
 - 314 р. н. е.; срібло?
6. Назвати основні етапи грошових відносин доби феодалізму та нового часу, а також їхню хронологію.
7. Дати характеристику розвитку грошових відносин в Європі у X — XIII ст.
8. Коли відбувся випуск і яка назва першої золотої монети, що була викарбувана в Італії:
 - X ст.; денарій
 - початок XIII ст.; флорин
 - 1252 р.; дженовіно
 - середина XIV ст.; грош
 - 1518 р.; талер?
9. Хто і коли створив перший верстат для карбування монет:
 - XV ст.; Мікеланджело
 - початок XVI ст.; Леонардо да Вінчі
 - XVI ст.; А. Дюрер
 - початок XIV ст.; члени Тосканської монетної ліги?
10. Коли вперше в історії монетного карбування з'явився напис на гурті:
 - 1524 р.
 - 1514 р.
 - 1576 р.
 - 1518 р.
 - 1252 р.
 - 386 р.?

1. Анохин В. Монетное дело Херсонеса /IV в. до н. е. - XII в. н. е./ . — К., 1977.
2. Анохин В. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989.
3. Блаватский В. Античная археология Северного Причерноморья. — М., 1961.
4. Брайчевський М. Римська монета на Україні. — К., 1959.
5. Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни. — К., 1963.
6. Зварич В. Нумізматичний словник. — Львів, 1972.
7. Зварич В., Обухівський Р. Найважливіші нумізматичні терміни. — Львів, 1966.
8. Казаменова Л. Введение в античную нумизматику. — М., 1969.
9. Котляр М. Галицька Русь у другій половині XIV — першій чверті XVI ст. - К., 1968.
10. Карышковский П. Монеты Ольвии. — К., 1989.
11. Михалевский Б. Очерки истории денег и денежного хозяйства // Деньги и феодальное хозяйство. Т. I. — Л., 1948. — С. 27—41.
12. Потин В. Введение в нумизматику // Труды Государственного Эрмитажа. Т. 26. - Л., 1986. - С. 14-21.
13. Экономика, политика и культура в свете нумизматики. — Л., 1982.

Тема 2

ГРОШОВИЙ ОБІГ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

2.1. ПОЯВА ГРОШОВОГО ОБІГУ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ У ПЕРШІ СТОЛІТТЯ НОВОЇ ЕРИ

Перші монети, які знали давньослов'янські народи, були *грецькі монети*. Проте найбільшого розповсюдження набули *срібні денарії Римської імперії*. Основними функціями монет того часу були:

- накопичення багатства;
- використання як сировини для виготовлення прикрас.

Лише незначною мірою вони виступали в ролі грошей при торговельних операціях між знаттю та купцями.

У II ст. н. е. найбільшого поширення в Україні набувають денарії Антонія Пія, Марка Аврелія.

Основними районами поширення римських монет є Подністрів'я, Прикарпаття, Південна Волинь, Поділля і Правобережжя Дніпра.

Особливо багато таких монет виявлено на території Тернопільської області. Загалом зареєстровано близько тисячі знахідок того часу, майже 30 тисяч екземплярів монет; це, безумовно, незначна кількість усіх знахідок того часу.

Більшість римських монет потрапляла до рук східних слов'ян у результаті торговельних відносин з римлянами в обмін на продукти місцевого виробництва. Достовірно відомо про те, що римляни з Дакії вивозили багато збіжжя. Окрім зерна, слов'янські племена черняхівської культури (II — III ст. н. е.) продавали римлянам хутро, шкіру, мед, віск. Головним імпортом на східнослов'янські землі, як свідчать скарби, були римські монети.

Вивчення знахідок римських монет дає підстави стверджувати, що у більш-менш значних кількостях вони починають з'являтися на території Тернопільської та Чернівецької областей з періоду правління імператора Нерона (I ст. н. е.).

Монетні знахідки свідчать не лише про тривалі економічні зв'язки ранніх слов'ян з римськими провінціями, а й дають підстави стверджувати про зародження в них певного кола елементарних понять про рахунок і вагу монет, якість металу, а також деяких термінів, що, очевидно, отримало подальший розвиток у Київській Русі.

Грошовий обіг римських монет значно скоротився за часів правління римського імператора Септімія Севера (193 — 211 рр.). Причиною скорочення, а пізніше й припинення надходжень римських монет у Східну Європу було погіршення їхньої якості в період політичної та економічної кризи Римської держави в III ст. н. е. Саме тому монети пізніших століть зустрічаються рідко. Крім того, вторгнення готів у Північне Причорномор'я (30—40-ві рр. III ст. н. е.) перервало основні зв'язки римлян зі Східною Європою.

Можливо, що певний час населення користувалось нагромадженим запасом римських монет; пізніше — до масової появи арабських монет наприкінці VIII ст. — в обігу перебувають *візантійські монети* V — VII ст., а також *сасанідські драхми* VI — VII ст.

Арабський дірхем

Справжній грошовий обіг на території Східної Європи розпочався у VIII ст., відколи масового поширення набули *арабські срібні дірхеми* (куфічні монети), які вже виконували основні функції грошей, зокрема, були засобами купівлі-продажу. Ці монети карбувались на великій території Арабського халіфату — у багатьох містах Середньої Азії, Ірану, Закавказзя,

Месопотамії та Малої Азії, на Африканському узбережжі Середземного моря та в арабській частині Іспанії. Упродовж двохсотлітнього їх потрапляння на Русь відбувались різні династичні зміни й політичні перегруповування на Сході, що знайшло своє відображення в монетній справі. Завдяки іменам династій, що приходили до влади, можна виділити кілька груп монет, які ті карбували.

Час обігу арабських монет у Східній Європі та на Русі можна поділити на чотири періоди:

1. *Друга половина VIII ст. — 833 р.* В обігу перебували дірхеми, що карбували династії Омайядів і Аббасидів у Північній Африці, меншою мірою - в Азії. Незначну за обсягом кількість становили поодинокі срібні драхми, які карбували іранські царі династії Сасанідів у IV — VII ст., вони більше

розповсюджені в басейні ріки Ками, звідки разом з дірхемами потрапили у грошовий обіг на теперішніх українських землях.

2. 833 — 900 *рр.* В обігу й далі перебувають омайядські та аббасидські дірхеми, переважно азійського карбування, але їхній обсяг незначний.

3. 900 — 938 *рр.* Порівняно з попереднім періодом приплив арабських монет збільшився; серед них головне місце посідали монети Сасанідів, карбовані в Азії.

4. 938 — *кінець X ст.* Територія обігу арабських монет (в основному сасанідських) розширилася.

Розглядаючи знахідки сасанідських монет у Прикам'ї, дослідник В. Янін зауважив, що, вірогідно, згаданий район був тим центром, звідки, із залученням слов'ян до східної торгівлі, розповсюджувались ранні сасанідські монети як домішки до куфічних.

Те саме можна сказати і про територію України, хоча немає підстав стверджувати про її зв'язки із Прикам'ям у VIII — IX ст. Варто підкреслити, що знахідки сасанідських драхм (науці відомий лише один випадок виявлення сасанідської монети в скарбі, збереженому після 833 р. у Новолазарівці Миколаївської області), надто великий процент випадків виявлення поодиноких куфічних монет першої половини VIII ст., нарешті, наявність у скарбах того періоду дуже ранніх дірхемів дають підстави відсунути нижню межу проникнення куфічних монет до Східної Європи й датувати це явище не кінцем, а принаймні серединою VIII ст. Ареал розповсюдження східних монет **першого періоду** у вигляді пасма нашої думки, що вони фіксують шлях проникнення куфічних дірхемів на терени України. І досі залишається дискусійним питання про те, якими саме шляхами потрапляли куфічні монети до Східної Європи. Хоча не можна виключати можливостей безпосередніх подорожей слов'янських купців до мусульманських країн, а арабських — до слов'янських, все ж, для VIII — початку IX ст. головним методом торгівлі залишався обмін між цими купцями на певних міжнародних ринках. Встановлено, що у Східній Європі було два таких ринки: Ітіль — у Хозарії та Булгар — у державі Волзьких Булгарів.

Донедавна вважалось, що головною артерією східної торгівлі Русі був шлях Дінцем із Києва до Хозарії.

Усі знахідки (як скарбів, так і поодиноких монет) свідчать, що слов'янська торгівля зі Сходом у той час велась головним чином Дінцем, тобто хозарським шляхом. Хозарський шлях йшов не відразу на Київ, а спочатку до Чернігівської землі, де розгалужувався на два рукави: на південь — по Дніпру і на північ — також уздовж Дніпра. Не можна, звісно, виключати можливості надходження дірхемів на територію України північним шляхом. Він існував поруч із південним, але, на нашу думку, у VIII—IX ст. був другорядним. Отже, куфічні монети потрапляли на слов'янські

землі переважно південним, хозарським шляхом, уздовж Дінця, тому немає нічого дивного, що саме в районі хозарського шляху були найбільш ранні знахідки згаданих монет.

Обіг куфічних монет у **другому періоді** представлений у нашій топографії дуже скромно — лише трьома знахідками. Та й ті перебувають поза межами ареалу розповсюдження куфічних монет першого періоду. Важко сказати щось більше на матеріалі трьох знахідок. Проте саме їхня нечисленність не дозволяє стверджувати, що в другому періоді темп надходження східної монети до Європи начебто не сповільнюється, але й не збільшується. Адже перший період у топографії охоплює 16 знахідок (серед них — 9 скарбів).

Третій період представлений у топографії 17 знахідками куфічних дирхемів (серед них — 8 скарбів). Знахідки 900 — 938 рр. зосереджені навколо двох визначних політичних і економічних центрів Давньої Русі — Києва та Чернігова. Дві поодинокі знахідки на нинішній Сумщині можуть свідчити про те, що торгівля з Хозарією, а через неї — з Халіфатом, та надходження куфічного дирхема південним шляхом продовжувались.

Принагідно варто згадати, що знахідки куфічних монет на території сучасних Харківської та Сумської областей, тобто поза межами району розселення слов'ян у VIII — IX ст., свідчать про те, що на згаданій території жило осіле, а не кочове населення, що тут існували торговельні центри. Адже кожен скарб є, зазвичай, продуктом місцевого грошового обігу та потрапляє до схованки з рук місцевого жителя, а не приїжджого купця.

Четвертий період обігу куфічного дирхема на теренах України представлений у топографії також 17 знахідками (з них — 13 скарбів). Важливо зазначити, що в першій половині цього періоду ареал розповсюдження куфічних монет навіть розширюється — усупереч поширеній у нумізматиці думці про звуження району обігу дирхема в X ст. У той час куфічні монети з'являються на Поділлі. Три скарби у невеликому за площею районі Поділля виключають припущення щодо випадковості цих знахідок. Сім знахідок розташовані в районі південного (хозарського) шляху слов'янської торгівлі зі Сходом. Отже, цей шлях продовжував діяти і в середині X ст. Дві знахідки зафіксовані у Києві, одна — на Переяславщині, чотири — на Чернігівщині.

Ми не випадково підкреслили важливість знахідок куфічних монет на Поділлі. VIII — IX ст. датовано знахідки куфічних дирхемів на території сучасних Івано-Франківської та Закарпатської областей. Коли пов'язати ці західноукраїнські знахідки (точне датування їх, на жаль, не відоме) з подільськими, то виникає припущення, що нумізматичні релікти визначають напрямок торговельного шляху, який пов'язував Київську Русь із Заходом.

У другій половині X ст. кількість знахідок куфічних монет на території Європи помітно зменшується. Відомий скарб останньої чверті X ст. — із Любеча на Чернігівщині, який складався з 5 дірхемів, молодший з яких датовано 975—976 рр. Цей скарб стає в один ряд із знайденим на незначній відстані від нього скарбом із Рудок з молодшою монетою 991 р., а отже, сумнівною виглядає випадковість виявлення двох близьких і хронологічно, і територіально скарбів. Можна говорити лише про деяке обмеження використання цих монет населенням Чернігівської землі у цей період.

Остання срібна куфічна монета (дірхем) із скарбів на території України датована 1008-1009 рр., однак у Києві знайдена золота хаммуддідська монета (динар) 1033-1034 рр. Зрозуміло, що частка останніх у монетному масиві X—XI ст. на території сучасної України була дуже незначною.

Отже, після 970 року приплив куфічних монет на сучасну територію України слабшає, а на початку XI ст. — і зовсім припиняється. Проте динари беруть участь в обігу до кінця XI ст. Саме в останній чверті X ст. розпочинається карбування найдавніших руських монет — златників і срібників у Києві та Новгороді.

Велика кількість скарбів арабських монет на нашій території свідчить про те, що їхній приплив був значно більшим від припливу римських монет і є яскравим доказом майнової нерівності у східних слов'ян. Адже ці монети були власністю окремих осіб. Арабський дірхем відомий у давньоруських писемних джерелах під назвою «куна» і «ногата».

Поряд із арабськими дірхемами в грошовому обігу українських земель перебували візантійські монети — срібний міліарісій, золотий солід, рідше — мідний фоліс. Вони становлять другу за кількістю після куфічних монет групу знахідок VIII — XI ст. на території України. Відомі поодинокі знахідки цих монет і невеликі скарби з VIII — IX ст., їхня кількість дещо зростає у X—XI ст. Найпоширенішими серед інших монет тих часів були соліди та міліаріси.

Соліди Василя I та Костянтина VII (867 — 887 рр.) — кругла невелика золота монета, на аверсі якої був викарбуваний хрест, а зліва та справа від нього — поясні зображення двох імператорів. На реверсі — зображення Ісуса Христа на тлі хреста, по краях — напис.

Міліаріси братів Василя II та Костянтина VIII (976 — 1026 рр.) — срібні монети грубого, примітивного карбування; на аверсі вміщено зображення візантійського хреста, з боків — погруддя братів-імператорів, довкола — їхні імена; на реверсі — написи.

Наприкінці X ст. обіг монет зменшується в зв'язку з кризою срібла на Сході (спричиненою вичерпанням родовищ, призупиненням видобутку в найбільших із них, суперечками та війнами на Сході).

Зрозуміло, припинення надходжень арабських і візантійських монет сприяло власному монетному карбуванню руських князів.

Візантійський міліаріс
імператорів Василя II
і Костянтина VIII

2.2. ФОРМУВАННЯ ГРОШОВОЇ СИСТЕМИ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Джерелами ознайомлення з монетною системою Київської Русі є численні нумізматичні знахідки, «Руська Правда» та випадкові згадки в літописі.

Перші руські монети (златники і срібники) були викарбувані наприкінці X — на початку XI ст., у часи правління князів Володимира Святославовича (978 — 1015), Святополка Окаянного (1018), Ярослава Мудрого (1019 — 1054 рр.). За зразок для їхнього карбування було прийнято візантійські монети.

За зображеннями, підписами та родовими знаками князів монети X—XI ст. поділяються на 7—8 типів (з іменами Володимира, Святополка, Ярослава). Це дало дослідникам підстави виокремити такі композиційні схеми:

- 1) зображення правителя (аверс) — зображення Христа Пантократора (реверс);
- 2) зображення правителя (аверс) — зображення родового знаку Рюриковичів (реверс).

На реверсі златників і срібників першого типу вміщено образ Христа, а на монетах другого — родовий знак Рюриковичів (тризуб). Цим князь Володимир рішуче відійшов від візантійського

зразка карбування монет. Монети другого типу карбувались упродовж одного-двох років.

На сьогодні науці відомо близько 350 монет, випущених наприкінці X — на початку XI ст. Усі відомі монети, виявлені в Київському скарбі (1876 р.), були карбовані 24 парами лицьових і зворотних штемпелів. За змістом їхні легенди поділяються на чотири підгрупи:

- 1) **Владимиръ на столе — Ісусъ Христосъ**
- 2) **Владимиръ а се его сребро — Ісусъ Христосъ**
- 3) **Владимиръ на столе — ИС*ІС*ХС**
- 4) **Владимиръ а се его сребро — НС*ІС*ХС.**

Златник Володимира Великого мав вагу 4,4 г, срібник — довільну вагу — від 1,73 до 4,68 г.

Легенди перших монет Володимира, на думку вченого М. Котляра, є першими державними документами Русі, які в оригіналі збереглися до наших днів.

Мета випуску златників і срібників була суто пропагандистською та політичною, насамперед — проголосити на весь світ про суверенність Давньоруської держави. Ці монети були доволі поширені у грошовому обігу як на території Київської держави, так і поза її межами, а отже, мету возвеличення князя та його держави, можна вважати, було досягнуто.

Останніми за часом та послідовністю емісій з'явилися монети з іменем Святополка. Їх зафіксовано близько 70 екземплярів. На аверсі цих монет зображено портрет Святополка з іменем «Святополкъ» чи «Петръ»

Монети
князя Святополка
з його портретом
і гербовим знаком

Монета князя Ярослава
з образом св. Георгія,
поч. XI ст.

(християнське ім'я князя), на реверсі — двозубець (позаяк Святополк вважав своїм батьком Ярополка Святославовича, а не Володимира).

Срібні монети були випущені під час князювання Ярослава Мудрого у Новгороді (до 1015 р.). На лицьовому боці вміщено схематичне зображення святого Юрія та напис «**Святий Георгій**» — християнське ім'я Ярослава було Георгій (Юрій), на зворотному — київський родовий знак тризуб, доточений легендою «**Ярославле сребро**».

Проте, посівши 1019 року великокняжий престол у Києві, Ярослав не продовжив монетного карбування, прагнучи, вочевидь, підтримати велич і утвердити суверенітет держави не карбуванням дешевих монет, а розбудовою міст, вдалим веденням зовнішньої та внутрішньої політики.

Відсутність міцної сировинної бази, недоліки в технічній організації карбування, а також повне незнання законів товарно-грошового обігу далися взнаки, передусім це відобразилося на якості руських монет X—XI ст. Срібло, скажімо, розбавляли лігатурою доти, доки воно само не ставало домішком до неї.

Монети давньоруських князів з їхніми портретами, зображеннями родового знаку Рюриковичів — тризубом — та слов'янськими написами є, безперечно, своєрідним і самобутнім явищем в історії грошового обігу, тоді як західноєвропейські монети того ж періоду були ледь не простими копіями римських монет.

Наприкінці X ст., на думку М. Котляра, поживалась торгівля Русі із Західною Європою, звідки у грошовий обіг руських земель надходять західноєвропейські срібні денарії. Здебільшого це були німецькі пфенінги, англо-саксонські пенні, денарії Чехії, Італії та інших країн. Ці монети у скарбах зустрічаються поруч із арабськими. Найбільше таких знахідок виявлено в Києві, Переяславі, Чернігові.

Під час обігу іноземних монет на наших землях виникли їхні давньоруські назви — *куна*, *ногата*, *резана*, *векша*, і склалось **грошово-лічильне поняття** *гривня*, якому з кінця XI ст. відповідали певні злитки срібла або ж т. зв. *монетні гривні*. Гривні були засобом платежу та нагромадження,

а після припинення ввезення іноземних монет вони стали головною одиницею грошового обігу руських земель.

Тут варто подати докладніший аналіз елементів грошово-лічильної системи Київської Русі. Отож, *куною* давні слов'яни називали римський денарій. Схожа, співзвучна назва з'явилась на означення римського денарія в Північній Європі — *coin* (від лат. *cupiens* — «кований»). Оскільки куна стала грошовою одиницею, то вся тогочасна грошова система одержала назву кунної системи.

Відомості про функціонування кунної системи грошей зафіксовано у «Руській Правді» — першому кодексі законів Київської держави, розробленому Ярославом Мудрим.

У ті часи 1 арабський дірхем дорівнював 1 шкурці куниці, відповідно його стали називати *куною*.

Правдоподібно, це була помічена, проштемпельована шкірка куниці.

Резану і *веверицю* (*векишу*) вчені-нумізмати схильні розглядати як різні частини куни. Скажімо, вони вважають, що резана відповідає 1/2 дірхема, а векші — 1/4 дірхема.

Назва *ногата* (від арабського «*ногд*» — хороша, добірна монета) виникла у зв'язку з необхідністю відрізнати доброякісні дірхеми від гірших, що також перебували в обігу.

XII—XIII ст. у нумізматичній літературі прийнято називати *безмонетним періодом*. У XII ст. з обігу давньоруських земель майже цілковито зникає карбована монета, натомість у скарбах трапляються *гривні* — срібні злитки різної форми та ваги. *Гривня стає основним елементом грошової системи Стародавньої Русі*.

Термін «гривня» спочатку був пов'язаний із нашійним обручем — жіночою прикрасою (гривна) із дорогоцінного металу. Пізніше він набуває нового значення — еквівалента певної кількості (ваги) срібла, тобто з'являється *срібна гривня*.

Позаяк цей еквівалент міг відповідати певній кількості однакових монет, поряд із вагою застосовувався поштучний рахунок. Певне число срібних монет складало *гривню кун*. *Срібна гривня (вагова) та гривня кун (лічильна) стають платіжно-грошовими, або лічильно-грошовими одиницями*.

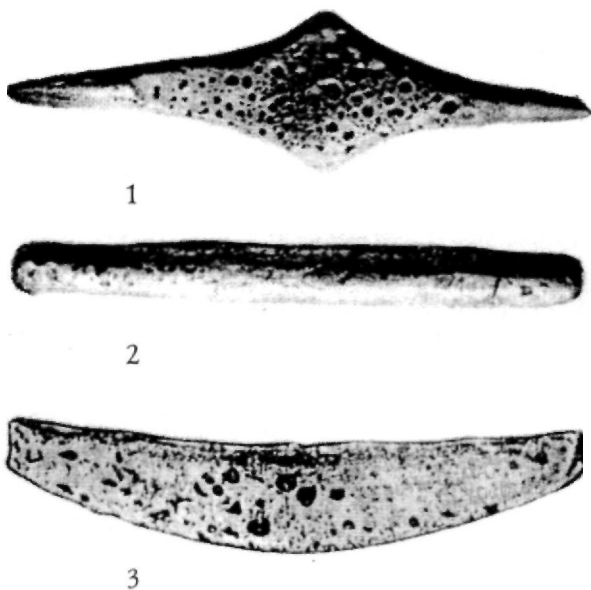
У «Руській Правді» — давньому зводі руських законів — майже за всі порушення і злочини вказано певний грошовий штраф. За крадіжку коня — 2 гривні, за кобилу — 60 резан, за вола — 1 гривню, за корову — 40 резан, за телятко — 5 резан, за барана — 1 ногату і т. ін.

Повідомлення деяких іноземних письменників підтверджують хутрово-шкіряну суть кунних грошей. Зокрема, перський учений Ахмед Турський у творі «Дива творіння» (1160 р.) пише: «І в руських шкіряні гроші — шкірки білок, і шкірки без хутра з передніми та задніми лапками й кігтями».

Цікавим є співвідношення між основними одиницями грошово-лічильної системи Давньоруської держави. Скажімо, у X—XI ст. співвідношення гривні срібла до гривні кун було 1 : 4 (гривня срібла містила 204,7 г срібла, гривня кун — 51,19 г, ногата — 2,56 г, куна — 2,05 г, резана — 1,02 г). Дещо змінюється вагове співвідношення у XII—XIII ст.: гривня срібла — 204,7 г, гривня кун — 51,19 г, ногата — 2,56 г, куна — 1,02 г, векша — 0,34 г.

Найпоширеніші гривні — як платіжно-грошові одиниці — трьох типів: київська, чернігівська, новгородська; іноді зустрічаються литовські й татарські гривні.

Київські гривні, безумовно, були головним платіжним засобом у великих операціях купівлі-продажу XII — початку XIII ст. на території Південної та Південно-Західної Русі. За формою вони нагадували ромб із обрізаними кутами вагою 160 — 196 г. Те, що київські гривні знаходять у скарбах

1. Новгородська гривня
2. Чернігівська гривня
3. Татарська гривня

поряд із дорогоцінними прикрасами, красномовно свідчить, що у XII—XIII ст. монетні злитки були радше засобом накопичення багатств, аніж засобом обігу.

Щодо *чернігівської гривні* існує думка про перехідний характер цього платіжного засобу від київської до новгородської гривні. Вона датується другою половиною XIII ст. В основу чернігівської гривні покладено злиток у формі ромба (як і в київської гривні), але кути його було розплющено.

Новгородські гривні у XII—XIII ст. були основною одиницею т. зв. північної системи руської ваги. Новгородські гривні — подовгасті бруски срібла, здебільшого трикутні в розрізі (на зразок палички у формі човника).

Як уже згадувалось, у скарбах можна натрапити ще й на литовські гривні (період їхнього поширення, за М. Котляром, припадає на 1240 — 1250-ті рр.) — злитки паличкоподібної форми із заглибинами, вагою приблизно 190 г.

Навала монголо-татарів і пограбування руських земель призвели до того, що багато срібла було переховано у скарби, решту вивезли загарбники. З цих залишків у XIII ст. вони відливали схожі формою на човник *татарські гривні* вагою 196 г.

Для господарства Південно-Західної Русі, на думку того ж М. Котляра, також характерні золоті гривні (злитки). Вони значно більшою мірою, аніж срібні, служили засобом накопичення і використовувались лише у великих торговельних операціях.

У XIII ст. з'явилися карбованці — срібні злитки, вагою вдвічі менші за гривню. Ця грошова одиниця побутувала переважно в Новгородській та Московській землях. У XV ст. у Новгороді срібний карбованець остаточно витіснив гривню з обігу.

ВИСНОВКИ

- Велике значення мають давньоруські монети як пам'ятки політичних відносин епохи середньовіччя. Вони є цінним історичним джерелом при вивченні політики Стародавньої Русі періоду найвищого розквіту Київської держави.
- Монети першопочаткового карбування — це особливо цінний матеріал для вивчення давньоруської писемності й давньоруської мови.
- Надзвичайно цікавими є руські монети X -XI ст. і як пам'ятки мистецтва, які зберегли до нашого часу найдавніші руські портрети.

- *Варто зазначити, що монети давньоруських князів з їхніми портретами, зображеннями гербів, слов'янськими написами є, безперечно, своєрідним явищем в історії грошового обігу, тоді як західноєвропейські монети того ж періоду були ледь не простими копіями римських монет.*

2.3. РОЗВИТОК ДОСЛІДЖЕНЬ 'З ІСТОРІЇ ГРОШОВИХ ВІДНОСИН КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Зробивши огляд грошової системи Київської Русі, варто також, на нашу думку, розглянути питання досліджень історії грошового господарства Київської держави.

Першою за часом знахідкою був срібник Ярослава, виявлений 1792 І року в Києві. До наукового обігу його ввів у 1797 р. Х. Б. Фелькнер, проте цей учений не оцінював срібник як монету.

Наприкінці XVIII ст. до наукового обігу (за відомостями М. Котляра) було впроваджено монету з написом «*Ярославле сребро*», в чому заслуга графа О. Мусіна-Пушкіна, першовідкривача «Слова про Ігорів похід». Відомий історик М. Карамзін довів, що ця монета була відкарбована за часів правління Ярослава Мудрого.

1805 року академік Круг визнав факт існування монети Ярослава, хоч і не без певних сумнівів.

Серйозне дослідження давньоруських монет стало можливим після 1852-го, коли у Ніжині було виявлено великий скарб срібників Володимира, Святослава, Ярослава Володимировича, Святополка Окаянного, який налічував більш ніж 200 екземплярів, із них 179 були введені до наукового опрацювання та обігу, решта — знищені. На підставі знахідок із ніжинського скарбу стало відомо близько 130 пар штемпелів, якими було викарбовано приблизно 190 монет. Поряд з монетами київського скарбу ніжинські срібники належать і до переважної кількості відомих давньоруських монет й їхніх штемпелів.

1876 року було виявлено другий скарб давньоруських монет у Києві. Знайшов їх нумізмат М. Чернев. Зі знайдених майже 200 монет раніше відомі були тільки 42. За науковим значенням цей скарб був значно вагомішим, аніж ніжинський. Київський скарб складався тільки зі срібників Володимира, і то лише одного типу, пізніше визначеного ученими —

нумізматами як п

срібники Володимира Святославовича на типи, визначити послідовність, навіть час випуску монет кожного типу.

1882 року виходить у світ книга «Древнейшие монеты Великого княжества Киевского» видатного російського нумізмата І. Толстого. У цій праці було зроблено першу спробу атрибуції та датування руських монет.

Значний внесок у наукове дослідження та опрацювання монет Київської держави зробив І. Спаський. Він вважав, що руське монетне карбування виникло незабаром після поширення християнства у Давньоруській державі й було стимульоване потребами ідеологічного характеру. І. Спаський також запропонував вивчати технічні особливості монет, а саме: групувати їхні штемпелі «за рукою», тобто за інструментарієм і стилем окремих майстрів, що дозволило уточнити хронологію срібників і златників, на яких, як відомо, датування відсутнє.

І. Спаський та його учениця М. Сотникова на підставі здійснених досліджень дійшли висновку, що всі відомі сьогодні златники та срібники карбовані упродовж близько 30 років.

Підсумовуючи та узагальнюючи усе вищевказане, не можна не погодитись з твердженням М. Сотникової щодо причин карбування у Київській державі власної монети. Першою з-поміж них вона називає *запровадження християнства*, а іншою, не менш важливою причиною, на думку вченої, є *проголошення державної незалежності та рівності Київської держави з іншими європейськими країнами*. Не можна не визнати цю думку слушною.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Денар, денарій (лат. — *denarius*) — старовинна срібна монета, карбована у Стародавньому Римі від III ст. до н. е., яка дорівнює 4 сестерціям, або 10 асам. Вага її спочатку становила 4,55 г, пізніше зменшилась.

Динар, динарій (*dinar* — від назви римської срібної монети *denarius*) — старовинна золота монета Арабського Сходу, дорівнює 10 дірхемам. Її почали карбувати у VII ст., вага динарія становила 4,25 г (дорівнює солідові), пізніше вона зменшилась до 2,5 г, згодом, навпаки, збільшилась до 5,8 г.

Дірхем (грец.) — старовинна арабська монета, виготовлялась зі срібла. Дірхем почали карбувати в 695 р. Вага і вміст срібла у цій монеті в різних

частинах величезної території Арабського халіфату були неоднакові. Дірхем набув неабиякого поширення завдяки торгівлі. Особливо велику кількість дірхемів виявлено на тій частині теренів України, де вони були в обігу в VIII — IX ст. Їхня вага — 2,7—3,4 г; набули поширення під назвою «куфічні» (від араб, «*куфі*» — письмо, яким виконані написи на монеті).

Златник	перша золота монета, карбована в Київській державі наприкінці X — на початку XI ст. Вага її — 4,266 г. У зв'язку з відсутністю власної традиції монетного виробництва златник був значною мірою схожий на візантійський солід.
Срібник	перша срібна монета, карбована в Київській державі у X—XI ст. князями Володимиром, його синами Святополком, Ярославом, а також Олегом Святославовичем у Тмутаракані. Середня вага срібників становила 2,8 г.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ'

Назвіть причини поширення іноземних монет на території сучасної України на початку нової ери.

Коли арабські дірхеми поширились на території України?

Що таке «куфічний дірхем» ?

Назвіть привід і причину започаткування власного монетного карбування у Київській державі.

Які монети з'явились упродовж X—XI ст. у Київській державі? Які їхні головні ознаки?

Порівняйте співвідношення основних елементів грошової системи Київської держави X—XI та XII—XIII ст.

7. *Скільки типів гривень ви знаєте? Дайте коротку характеристику кожному.*

Коли виник і чим був спричинений безмонетний період у грошовому господарстві Київської держави?

Назвіть відомих дослідників-нумізматів, котрі вивчали історію грошей Київської держави, їхні дослідження з цієї проблематики.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Анохін В. Гроші Київської Русі // Археологія УРСР. Т. 3. — К., 1975.
2. Гловінський Є. Гроші // Енциклопедія українознавства. Т. 2. — Львів, 1993. — С 447-448.
3. Гнатишак М. Гроші Української держави 1917 — 1920 рр. — Чикаго, 1971.
4. Зварич В. «Володимир на столі а се его сребро» (Карбування монет на Україні-Русі) // Українська народна енциклопедія. — Львів, 1995. — С 62 - 69.
5. Зварич В. Нумізматичний словник. — Львів, 1972.
6. Клименко О., Клименко А. Римські монети I — III ст. н. е. на території Тернопільської та Чернівецької областей як джерело до вивчення ранньої історії східних слов'ян // Банківська система України: проблеми становлення та перспектива розвитку. Збірник тез доповідей. — Тернопіль, 1998. — С 60 - 61.
7. Котляр М. Грошовий обіг на Україні в епоху феодалізму. — К., 1971.
- 8. Котляр М. Монети Київської Русі // Вісник НБУ. — 1995. — № 4. — С 57 - 61.
9. Котляр М. Шукачі та дослідники скарбів. — К., 1971.
10. Лучинский М. Деньги на Руси в IX — XII вв. — Казань, 1962.
11. Прошлое нашей Родины в памятниках нумизматики. Сборник статей. — М., 1977.
12. Романов Б. Деньги и денежное обращение // История культуры Древней Руси. Т. 1. — М.; Л., 1948.
13. Сотникова М. Сребреники Киевского клада 1876 г. // Нумизматика и сфрагистика. — 1968.— № 3. — С. 116 — 121.
14. Сотникова М. Нежинский клад сребреников 1852 г. // Нумизматика и сфрагистика. — 1971.— № 4. — С. 39 — 45.
15. Спасский И. Русская монетная система. — Л., 1961.
16. Спасский И., Сотникова М. Тысячелетие древнейших монет России. — Л., 1983.
17. Толстой И. Древнейшие монеты Великого княжества Киевского. — СПб., 1882.
18. Федоров-Давыдов Г. Монеты — свидетели прошлого. — М., 1985.
19. Ющенко В., Панченко В. Історія української гривні. — К., 1997.
20. Янин В. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. — М., 1956.

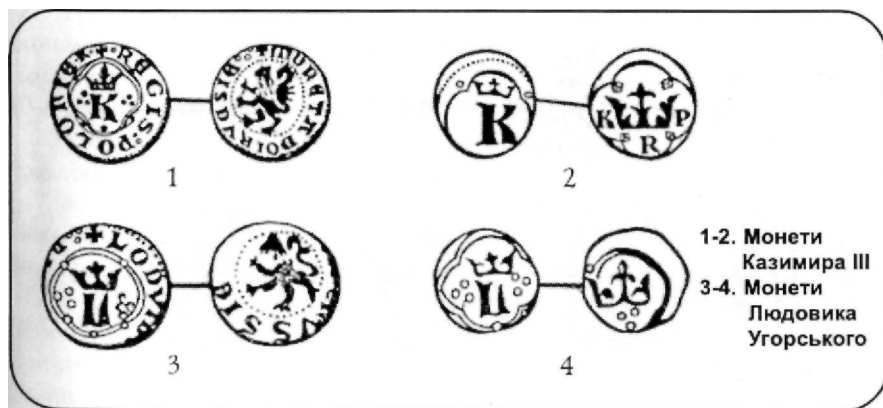
Тема 3

ГРОШОВА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ XIV — XVIII СТОЛІТЬ

3.1. ГРОШОВА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ, ЩО ПЕРЕБУВАЛИ У СКЛАДІ ПОЛЬЩІ ТА ЛИТВИ (XIV — XVI СТ.)

Карбування монет на українських землях відновлюється у другій половині XIV ст. На початку власного карбування монет Галицька Русь володіла розвинутим грошовим господарством, що підтверджується не лише знахідками монет допольських часів, а й існуванням системи кредитних відносин, яка виникла розвивалась на основі інтенсивної зовнішньої і внутрішньої торгівлі галицьких міст.

У Галичині після окупації її Польщею у 1349 р. Казимир III (1333 — 1370) і його наступники — Людовик Угорський (1370 — 1382), Владислав Опольський (1372 — 1378), Владислав Ягайло (1380 — 1434) — карбували у Львові срібні півгроші з гербом Галичини і написом «*moneta Russie*» (1337 — 1403) та мідні монети — пули (1351 — 1382), які випускались як дрібна розмінна монета для міської торгівлі (1 квартник — 6 — 8 пул).

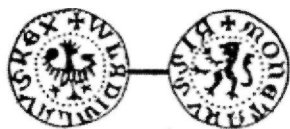
Людвик Угорський (карбував галицькі монети у 1379 — 1382). Його *руські півгроші* (як і монети Казимира III) характерні незначною кількістю варіантів, їх емісія була нетривалою.

Розглянемо більш детально їх зовнішній вигляд і пов'язані з цим особливості. Отже, на аверсі вміщено герб Галицької Русі й Львова — лев, навколо якого, поміж крапковими обідками, — напис «*moneta Russie*», реверс — в оточенні 4 дуг — ініціал короля «L», легенда «*Lodvici R. Ungarie*» (Людовика, короля Угорщини). Вага монети — 1,12 г, розмір — 18-19 мм, проба — 875°.

Монетне карбування *Владислава Ягайла* за обсягом значно перевищувало карбування всього попереднього періоду. Якщо галицьких монет Казимира III, Владислава Опольського, Людовика Угорського загалом відомо 100 екземплярів, то руські й львівські півгроші Владислава Ягайла зустрічаються у досить великій кількості (близько 400 екземплярів).

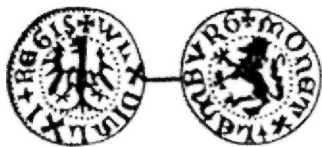
За Ягайла відбувся перехід від карбування традиційної галицької монети, високопробних руських півгрошів, що не входили у польську монетну систему, до виробництва низькопробних, *львівських півгрошів*, які внаслідок своїх якостей могли перебувати у вільному обігу на всій території Польської держави, у складі якої перебувала й Галичина. У зв'язку з цим відбулись певні зміни у зображенні на зворотному боці — ініціали монетного сеньйора в обідку з 4 дуг змінено на державний герб Польщі — орла. За Владислава Ягайла поступово було ліквідовано залишки певної автономії Галичини, що, безумовно, відбилося на монетному господарстві цих земель.

Вага новокарбованої монети становила 0,95 г, розмір — 18-19 мм, проба — 875°.

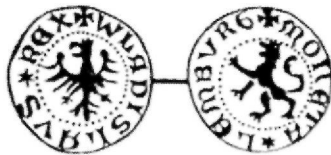

1

1-3. Монети Владислава Ягайла

2

3

У 1399 році відбулись зміни у польській монетній справі — • було запроваджено півгроші більшого розміру. Рисунок нових львівських півгрошей — грубий і примітивний, рельєф — жорсткий і плоский, багато деталей втрачено. Легенди зазнали кардинальної переробки — напис лицьового боку «*moneta Russie*» («монета руська») змінено на «*moneta Lemberg*» (*Lembur, Lemburd, Lemberg*) («монета львівська»). Вага цієї монети — 1,58 г, розмір - 21-22 мм, проба — 875°.

Еволюцію грошового виробництва на теренах Галичини у XIV — початку XV ст. варто представити у порівняльній таблиці:

НАЗВА, ПРАВИТЕЛЬ	РОКИ КАРБУВАННЯ	ВАГА	ПРОБА
<i>Руські півгроші</i>			
Казимира III	1337 - 1354, 1370	1,55	875
Владислава Опольського	1372 - 1378	1,24	875
Людовика Угорського	1379 - 1382	1,12	875
Владислава Ягайла	1389 - 1399	0,96	875
<i>Львівські півгроші</i>			
Владислава Ягайла	1399 - 1414	1,58	500

Півгроші Галицької Русі були типовими регіональними монетами, які обслуговували грошовий ринок цього регіону. Однак територія їх поширення була досить значною: Галицька Русь, Волинь, Поділля, Київщина, Польща, Молдова, що пояснюється широким розмахом міжнародних торговельних зв'язків Галицької Русі.

На думку М. Котляра, емісія галицьких монет зародилась на місцевому економічному ґрунті і лише за часом збіглась із захопленням Галичини Польщею. Випуск галицьких монет, таким чином, розпочався на початку 50-х років XIV ст. і тривав до 1414-1415 рр.

У 60-х роках XIV ст. відновлюється карбування монет у Києві в період правління князя Володимира Ольгердовича (1362 — 1394).

Монети Володимира Ольгердовича були введені до наукового обігу після давньоруських златників. У 1906 р. з'явилося повідомлення К. Болсуновського про знахідку скарбу з київськими монетами XIV ст.

Відомо п'ять типів київських монет князя Володимира Ольгердовича. Подамо характеристику кожного з них. Отже, *перший тип монет*. На аверсі вміщено княжий знак, на реверсі — в крапковому обідку — плетенка (орнаментальний мотив), довкола якої — легенда з ім'ям князя.

Певні відмінності є у *монетах другого типу*. Аверс залишено без міни (князівський знак), на реверсі — літера «К» у крапковому обідку або в обідку суцільної лінії, довкола — легенда.

Монети третього типу на реверсі вміщують зображення хреста в крапковому обідку або в обідку суцільної лінії, довкола — легенда, в основі якої — ім'я князя.

Брактеати (*монети четвертого типу*) містять зображення князівського знака, легенда на них відсутня.

Монети п'ятого типу — ті ж брактеати із зображенням хреста в крапковому обідку, легенда на них відсутня (у більшості випадків).

Перехід до карбування брактеатів був викликаний поступово зростаючою потребою грошового обігу Київської землі в монеті. Щодо техніки виконання, монети Володимира були примітивні. Учені вважають ці монети перехідним явищем. Вони не затримались надовго в грошовому обігу. Основними регіонами їх розповсюдження була Київська та Чернігівська землі, часом перебували ці монети в обігу Литовської держави.

Монети Володимира Ольгердовича знаходять у скарбах, у переважній більшості — з празькими грошима. Ці монети відображають одну з найменш досліджених епох в історії грошей України періоду феодалізму.

Майже кожен другий з українських скарбів XIV — XV ст. містив *празькі гроші*, про які ми згадували трохи вище. Вони були випущені на межі XIII і XIV ст. за правління чеського короля Вацлава II (вагою 3,7 г, діаметром — 30 мм), виготовлені з високопробного срібла, ці монети досить швидко витіснили з грошового обігу Чехії, Польщі та інших сусідніх країн низькопробні і занадто легкі монети. До кінця XV ст. празькі гроші домінували на ринках Східної Європи.

Монети Володимира Ольгердовича

Празький гріш XIV ст.

Празькі гроші випускали й при наступниках Вацлава II — Янові I (1310 - 1346), Карлові I (1346 - 1378), Вацлаві III (1378 - 1419), аж поки Гуситські війни не перервали емісію цієї надзвичайно популярної монети.

Щодо поширення празьких грошей на землях України, то побутують кілька версій. Ось найпоширеніші з них.

Автором першої є А. Сіверс, котрий вважає, що празькі гроші потрапляли на українські, російські, білоруські землі північно-західним шляхом через Литву.

Інший дослідник — В. Рябцевич піддав критиці цю думку. Він вважав, що чеські монети надходили на ці землі двома шляхами: південно-західним — через Південно-Східну Польщу та Галицьку Русь і південно-східним — через Чернігівську землю (цей шлях дослідник відзначає як основний).

Нумізматичний матеріал свідчить, що празькі гроші спочатку з'являються у Галицькій Русі і на Волині (перша половина XIV ст.), а згодом звідти розповсюджуються на інші українські, російські, білоруські землі. Головним шляхом, на думку М. Котляра, був південно-західний шлях — через Львів і Луцьк.

Значну групу монет, поряд з празькими грошима, на українському грошовому ринку становили *литовські денарії*. Їх відомо *чотири типи*:

I — монети з написом «печат» і зображенням списа;

II — монети із зображенням списа і литовського герба «коломни»;

III — монети із зображенням литовських гербів «погонь», «коломни»;

IV — монети із зображенням «погоні» і подвійного хреста.

У грошовому обігу українських земель найчастіше зустрічаються монети другого типу.

У XV — XVI ст. поряд з великою кількістю празьких грошей та інших іноземних монет в обігу перебували польські та литовські монети, які з часу Люблінської унії (1569 р.) стали однаковими щодо вартості (до Унії 1 польський гріш = $\frac{4}{5}$ литовського гроша), правда, зображення, що

містились на монетах, були дещо відмінні. Це були, головним чином, півгроші, у меншій кількості їх номінали: шостаки, трояки, гроші, третяки, денари.

Гроші литовського карбування були кращими від польських за якістю. 8 литовських грошів за кількістю монетарного срібла відповідали 10 польським. Литовська копа — 60 грошам або 600 литовським денаріям чи 75 польським грошам, польська копа = 60 польським грошам. Литовський гріш = 10 денаріям, польський гріш — 2 півгрошам або 2 солідам. В Україні солід називали шелягом; гроші — осьмаками, оскільки, вони дорівнювали 8 литовським денаріям.

З початку правління Стефана Баторія (1576 — 1586) у розвитку польсько-литовської монетної системи відбулись значні зміни. Припиняється карбування денарів, зменшується виробництво півгрошів.

У 1578 році відбулась уніфікація польської і литовської монетної системи за ординацією Стефана Баторія, і вже з 1579-го почато карбування литовської і польської монет за єдиною монетною стопою.

Литовський злотий містив 24 польських грошей.

Злотий закріпився у монетній лічбі українських земель Польщі й пізніше став основою польської національної грошової системи.

У час правління короля Сигізмунда III (1587 — 1632) розпочалось карбування нових грошей. Усі номінали узгоджувались зі злотою системою лічби.

Характерна ознака правління Сигізмунда III — за його правління відбувається значний приплив у Річ Посполиту золотих і срібних монет — дукатів та талерів, що великою мірою знайшло своє відображення в грошовому обігу українських земель. Ці монети з'являються на українському грошовому ринку наприкінці XVI ст. Вага талера приблизно 30 г, виготовлялись зі срібла. Талери відігравали роль своєрідних світових грошей епохи середньовіччя, які вільно долали державні кордони і були розповсюджені чи не в усьому світі.

ВИСНОВКИ

- Грошовий обіг на території України, який зазнав значного розвитку в другій половині XIV — початку XVI ст., наприкінці XVI ст. поступово припиняється. Наприкінці 20-х років XV ст. емісія, а разом з нею і приплив празьких грошів в Україну припиняється. Хоча ці монети залишаються в обігу українських земель до кінця XV ст., проте їх кількість дедалі зменшується, а якість поступово погіршується, вони втрачають свою цінність через витирання, кращі екземпляри (емісії ранішого періоду) випадають у скарби.

Одночасно з празькими грошима змін зазнає грошове господарство галицьких земель. Тут відбувається злиття монетних систем Галичини і Польщі, що знайшли свій вияв в емісії низькопробних, схожих до польських львівських півгрошів, які витіснили з обігу руські півгроші високої якості. Ці півгроші були символом автономного грошового господарства Галицької Русі другої половини XIV ст.

1394-й став останнім роком правління Володимира Ольгердовича в Києві, а отже, припиненням його монетного карбування. Проте розвиток економіки того часу виключав збільшення кількості монет у грошовому обігу, що й сталося в наступних століттях.

Польські монети, хоч і поступались перед литовськими на українському ринку кінця XV ст., проте займали на ньому помітне місце.

XVI ст., на думку вчених, характеризується не дуже жвавим грошовим обігом.

3.2. ХАРАКТЕРИСТИКА ГРОШОВОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ XVII - XVIII СТОЛІТЬ

3.2.1. Грошовий обіг XVII століття

На початку XVII ст. у грошовому господарстві панівне становище посідають соліди і гроші, а згодом — *півторагрошовики*, які карбують у великій кількості. На українських землях найбільшого поширення набули півторагрошовики 1621 — 1627 рр. (на ці роки припадає час найбільшого розмаху їх емісії).

У 1621 — 1627 роках у Речі Посполитій карбували орти (1/4 талера), шестигрошовики і потрійні гроші.

Монети Речі Посполитої були головною, проте не єдиною великою групою платіжних засобів українського грошового обігу XVII ст. Переважна більшість знахідок того часу — п'ять видів монет: Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції і Бранденбурзько-Пруської держави.

1621 року Швеція відібрала у Речі Посполитої Ригу і розпочала там власне монетне виготовлення. У 1628 — 1634 рр. шведський уряд, захопивши Ельблонг у Речі Посполитої, карбував монети, з яких в Україні можна зустріти дрейпелькери і соліди, рідше — потрійні гроші й гроші.

У 40-х роках XVII ст. на українських землях широкого розповсюдження набули *талери*.

Вони були найбільш авторитетними монетами українського грошового ринку. Ними сплачували борги, у талерах укладали важливі торговельні угоди. Охоче накопичувала талери шляхта, у тому числі й українська.

Поряд з талерами, переважно у великих фінансових операціях, виступають і золоті монети — т. зв. червоні золоті або просто червоні, як називають їх джерела. Це *дукати* — монети західноєвропейського походження. Назву «червоний» отримали, ймовірно, від кольору золота високої проби, з якого їх карбували.

Незалежно від місця карбування всі дукати мали приблизно однакову вагу (в XVII ст. у середньому 3,5 г) і пробу металу, тому вільно долали державні кордони.

їх курс майже вдвічі перевищував курс талера.

Помітну групу серед знахідок золотих монет в Україні того періоду становлять *угорські дукати*, а також — *венетійські дукати (цехіни)*.

У час правління короля Владислава IV (1632 — 1649) обсяг монетного виробництва Речі Посполитої значно зменшився, випускали лише дукати і талери.

У Речі Посполитій у середині XVII ст. різко погіршилась якість монет. Польські монети другої половини XVII ст. були поганими навіть порівняно зі сучасними їм монетами інших західноєвропейських країн, у сріблі яких також містилось багато лігатури.

Зростає число засилья неповноцінних і фальшивих монет завдавало торгівлі особливої шкоди, і фактично дезорганізовувало грошовий обіг у другій половині XVII ст.

1659 року королівський уряд підтримав пропозицію італійського фінансиста Т. Боратіні карбувати мідні соліди, щоб Річ Посполита вийшла з економічної кризи. Таким чином, за період 1659 — 1666 років було випущено 10 млн. таких монет.

Псування монети, що безперервно прогресувало, призвело до того, що гроші знецінювались, зростала дорожнеча, фінансове становище країни погіршувалось. З грошового обігу зникли талери, орти, шестигрошовики; на ринку посіли панівне становище мідні соліди.

Емісія великої кількості мідних грошей зруйнувала грошовий ринок Речі Посполитої. Країна потрапляє у глибоку фінансово-економічну кризу. Таке становище залишалось аж до кінця XVIII ст.

На Лівобережжі, яке в силу історичних подій (Переяславська рада 1654 р.) перебувало у складі Російської держави, у середині XVII ст. в обігу були поширені копійки царя Олексія Михайловича (1645 — 1676).

У 1660 — 1663 роках карбувались *мідні копійки*, які були досить низької вартості. Це й інші фактори (серед яких — погіршення становища

населення Російської імперії) призвели до повстання, т. зв. мідного бунту, в результаті якого мідні копійки було вилучено з обігу, натомість запроваджено срібні копійки. Їх карбували з високоякісного срібла західноєвропейських талерів, проте через дрібність і брак кратних номіналів вони були досить незручні в обігу.

Тому 1686 — 1687 рр. було здійснено заміну старих польських чехів і копійок на т. зв. «сєвські чехи», що виготовлялись у м. Сєвську (тоді — на кордоні України з Росією) і були схожі до чехів Сигізмунда III, але через злочинні операції монетарів вони також були досить низької якості. Тому сєвські чехи було вилучено з обігу й відновлено обіг старих чехів Сигізмунда III.

У той період карбували також *подвійний талер*, *дублон* (*подвійний дукат*), *півпортугал* (*5 дукатів*), *португал* (*10 дукатів*).

3.2.2. Грошове господарство козацько-гетьманської доби (XVII ст.)

Нумізматичні пам'ятки грошового господарства українських земель XVII ст. є надзвичайно численні.

На початку XX ст. у зв'язку з хвилею національного відродження особливе зацікавлення істориків викликало питання дослідження історії козацько-гетьманської держави, а відповідно, вчені зацікавились і грошовим господарством Козаччини. Так, 1918 року в Чернігові було видруковано працю «Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII веке» В. Шугаєвського. Далі ці дослідження розвивались, і вже в 1923-му в Одесі виходить друком третій том праці «Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до мировой войны» М. Слабченка, де вчений підтверджує [версію про карбування «власне української монети» вже у 1649 році.

Такий самий факт викладено у «Записки дьяке Гр. Кулакове о добытых им в бытность в Польше сведениях касательно войны поляков с казаками в 1649 г.»: «...А в Чигирине, де, учинил Б. Хмельницкий, мынзу и денги делают, а на тех новых денгах на одной стороне мечь, а на другой стороне его, Богданово имя».

1924 року з'являються ще дві праці І. Крип'якевича та І. Боршака, в яких висловлено припущення про можливість емісії монет при Б. Хмельницькому. У монографії середини 50-х років І. Крип'якевич висловлював думку, що «Хмельницький вживав заходів щодо випуску власної монети».

Відомо, що гетьман від самого початку Визвольної війни (1648 — 1654) прагнув провадити самостійну фінансову політику, вважаючи її однією з основних ознак державності.

Емісія власної монети дала б змогу Б. Хмельницькому регулювати грошовий обіг в Україні, уніфікувати ціни і податки, позбутись анархії грошового ринку, де панували іноземні монети.

У Головному архіві давніх актів у Варшаві зберігається лист подільського воеводи С. Потоцького до короля Яна Казимира від 29 жовтня 1652 р. У цьому листі Потоцький скаржитись на «свавілья Б. Хмельницького, що зазіхає на права короля і карбує власні гроші».

Існує повідомлення у «Gasette de France» за 1652 рік про те, що «у Польщі почалось обурення з приводу того, що козацький гетьман Б. Хмельницький почав карбувати монети «за власним зразком».

Після Визвольної війни було запроваджено одну з найвищих посад у гетьманській адміністрації — посаду генерального «підскарбія», до обов'язків якого входила відповідальність за стан фінансів козацького війська, за розподіл натуральних і грошових податків, встановлювання мита, очолювання скарбової канцелярії та ін.

Проте нумізматичні знахідки на підтвердження думки про те, що Б. Хмельницький карбував власні монети, — відсутні.

Ще однією спробою запровадити власну грошову систему в Україні став Гадяцький договір 1658 р., укладений між урядом Речі Посполитої і козацькою верхівкою на чолі з гетьманом І. Виговським. Гадяцький договір визначав права й обов'язки українського козацького війська.

Один з пунктів цієї угоди зазначав: «Волно будет ковати козацкую монету, на заплату тилко козацкому войску. Менница (монетний двір) для делания чекану и всяких денег в Киеве, или где способнее усмотрено будет, имеет быти устроена». А в іншій статті Гадяцької угоди сказано: «Деньги делать будут по обычаю княжества Литовского».

Проте, наскільки відомо дослідникам, суттєвих кроків щодо реалізації намічених пунктів не було зроблено.

Обраний 1665 року гетьманом Правобережної України, П. Дорошенко став продовжувачем справи Хмельницького у творенні Української держави від Перемишля до Путивля. В організації своєї держави Дорошенко провів важливі реформи: створив постійне військо, а щоб утримувати його, він пильно дбав про державні фінанси, заходився карбувати монету. Для цього було організовано карбівню у м. Лисянці, де випускались півтораки, які в Україні називали чехами. Вони були копією польських срібних монет вартістю 1,5 гроша і вагою 1,08 г (з них 1,31 г чистого срібла).

На лицьовому боці монет унизу містилось число «3», яке означало її вартість у 3 півгроші, які тоді вже не карбувались, а на зворотному боці — традиційна цифра — 24 (гроші) як пам'ятка колишньої вартості талера.

Дослідники початку XX ст. торкалися питання щодо карбування монет гетьманом П. Дорошенком (1665 — 1676).

Історик М. Слабченко вважав, що Дорошенко спочатку в Тарговиці, згодом у Лисянці, що на Вінниччині, карбував власні гроші.

Натомість В. Шугаєвський, заперечуючи це, пише, що гетьман П. Дорошенко не мав жодного відношення до Тарговицького монетного двору, на якому виготовляли татарські й турецькі монети. А в Лисянці не виготовляли власних гетьманських монет, лише наслідували старі польські чехи (півтораки Яна Казимира) з датами до 1662 року.

1676 року П. Дорошенко зрікся булави, після цього випуск його грошей припинився. Монетарія Янка Гранковського було заарештовано і на допиті в Малоросійському приказі він зізнався, що карбував у Лисянці гроші для П. Дорошенка.

Ця сторінка в історії грошей потребує ще подальшого вивчення та пошуку нових матеріалів.

Зі середини XVII ст. на території Української козацької держави поширились російські срібні і в незначній кількості мідні монети. Срібні монети — російські талери або єфимки в грошовому обігу того часу відігравали незначну роль.

3.2.3. Поширення грошової системи Російської імперії в Україні (XVIII ст.)

До кінця XVII ст. на Гетьманщині домінували грошові одиниці, відкарбовані в Польщі та в інших західноєвропейських державах.

Після Полтавської битви 1709 р. Петро I примусово запровадив у грошовий обіг українських земель російську монету, аби довести всім (хоча б на прикладі монетного господарства краю), що автономію України ліквідовано.

Самійло Величко у своєму літописі розповідає, що російський цар Петро I (1682 — 1725) «после баталии Полтавской со шведом, монету староверную Польскую со всей Малой России, то есть леви, орлянки, четвертки, полталярки, орти, тимфи, шостарки, шаги, чехи, осмаки и лядские со всей Малой России вывел и выгубил; тилко таляров да червоных памятка осталася; а натомість своєю медною и сребною дробною и твердою, красным кунштом изданною, наполнил Малую Россию монетою».

Дослідник А. Єршов у своїй роботі подає співвідношення цих грошових одиниць: 1 *осьмак* польський — 1 орту — $1/4$ талера = 16 польських грошей (згодом — 18) = $10 \frac{2}{3}$ (згодом — 12) копійкам; 1 *лядська* = $1/2$ гроша (півгрошовик) = 9 грошиків польських (шеляги) = $1/3$ копійки.

За Петра I було введено десяткову монетну систему: рубль, гривеник, копійка.

1713 року розпочато випуск копійок нового зразка з гербом на аверсі та написом «*копейка*» і датою (рік означений літерами) — на реверсі.

1723-й — рік випуску мідних 5 копійок; а 1724-го було відкарбовано золоті монети — червонець, 2 карбованці.

На всіх монетах є зображення царя Петра I і вказано номінал.

Упродовж XVIII ст. проводились реформи, спрямовані на стандартизацію грошового обігу всіх частин Російської держави, у тому числі Лівобережної України. Випускались мідні (копійка, п'ятаки), срібні (рублі, полтинники, гривеники), золоті (до 1753 р. — червонці, з 1755 р. — 10-рублеві імперіали, 5-рублеві півімперіали) монети.

Поряд з російськими, в обігу українських земель перебували польські та західноєвропейські монети аж до 30-х років XVIII ст., а то й довше, незважаючи на розпорядження Петра I про примусове їх вилучення з обігу.

У 1730 — 1740 рр. відбувається зменшення царської казни, вивезення срібла і золота за кордон. Це призвело до початку нової грошової кризи.

З початку XIX ст. можна говорити про повну заміну в грошовому обігу України всієї іноземної монети російською.

Але окремі назви монет, такі, як «злотий» («злот»), «шаг», застосовувались до певних номіналів російської монети (наприклад, злотий = 1 5 копійок, шаг = 1 / 2 копійки), збереглись у деяких місцевостях України аж до революції 1917 року.

Із запровадженням грошової одиниці Російської імперії було ускладнено товарно-грошові відносини України з іноземними державами.

ВИСНОВКИ

- Російські гроші протягом XVIII ст. поширились на українських землях, витіснивши з обігу польсько-литовські монети.
- Грошово-фінансові відносини на території України у XIV — XVIII ст. були частиною загальноєвропейських процесів. Ось чому дослідження і вивчення історії грошей України варто проводити у взаємозв'язку з вивченням історії грошових відносин іноземних держав-сусідів, та й не лише їх.

3.3. З ІСТОРІЇ ЛЬВІВСЬКОГО МОНЕТНОГО ДВОРУ

Своєрідність виготовлення галицьких монет доводить, що монетна справа в Галичині була досить самостійною. Міські книги 1382 — 1389 рр. та • розрахункові книги Львівського магістрату 1404 — 1414 років містять дані про існування монетного двору у Львові, подаючи імена монетних майстрів.

Діяльність Львівського монетного двору цікава тим, що Львівська карбівня — єдина на українських землях, про яку збереглися документальні відомості. Вони дають змогу відтворити картину організації монетного виробництва, простежити особливості фінансової та грошової політики Польсько-Литовської держави.

Благородних металів, необхідних для карбування монет, не було, тому , уряд ухвалив рішення реквізувати церковне срібло. Очевидно, ситуація була надзвичайно критичною, оскільки католицьке духовенство погодилось віддати не лише церковні прикраси, а й ритуальний посуд для потреб монетного двору.

Обслуговуючий персонал монетарні складався з 50 осіб, серед них — гравери, золотники, слюсарі, ковалі, молотобійці, гайдуки-вартові та ін. На чолі карбівні були вардайн — відповідальний за пробу і вагу монет, і писар. Це були вихідці з міського патриціату, переважно італійці за походженням.

В існуванні Львівського монетного двору виділяють два періоди: перший датують початком 50-х років XIV ст. — 1414 роком.

Монетний двір належав королю, і весь прибуток від його діяльності цілком надходив у королівську скарбницю. Спроба місцевої львівської влади у 1408 — 1411 рр. купити монетний двір чи бодай карбувати власну монету, зазнала невдачі. Ліквідація галицької монети, поряд з ліквідацією інших ознак автономії Галицької Русі, зробила недоречним й, зрештою, непотрібним існування Львівського монетного двору — він був закритий, і лише через кілька століть його діяльність відновилась.

Другий період розпочався майже через 350 років і тривав кілька літ з перервами (1656 — 1663 рр). Львів не належав до традиційних «монетних» • центрів Речі Посполитої, зокрема таких, як Краків. Короткочасна діяльність монетного двору в нашому місті у XVII ст. була зумовлена низкою надзвичайних політичних і економічних подій.

За короткий відрізок часу діяльності монетного двору у Львові (3,5 року) там змінилось кілька осіб, безпосередньо відповідальних за роботу підприємства. Це дає підставу поділити діяльність монетного двору на чотири етапи.

Перший етап тривав з 15 травня 1656 року по 24 січня 1657 року. Приводом відкриття монетного двору була невдала для Польщі війна зі

Швецією (1655 — 1660 рр), королю Яну Казимиру для продовження воєнних дій потрібні були гроші, а державна скарбниця була порожня. Враховуючи, що монетні двори Польщі опинились у руках шведів, було вирішено відкрити монетний двір у Львові, куди в лютому 1656 року прибув король Ян Казимир.

За королівським універсалом від 1 березня 1656 року у Львові мали карбувати орти (18-грошова монета) і шестигрошовики з церковного срібла. Тим же універсалом король призначив адміністратором монетного двору канцлера коронного Ст. Корицинського, призначивши йому на допомогу королівського секретаря Ієроніма Піноцці, який і був керівником монетного двору у Львові.

Польський орт 1660 р.,
карбований на Львівському
монетному деорі

Для монетного двору Піноцці було обрано будинок купця Якоба Жидкевича (нині буд. № 39, що на площі Ринок). Піноцці уклав договір зі спадкоємцями покійного Жидкевича про оренду «у зв'язку з великою потребою держави».

15 травня 1656 року розпочато карбування монет (ортів). За неповних дев'ять місяців відкарбовано близько 207 тис. ортів та 12 тис. шостаків. Унаслідок вичерпання запасів та у зв'язку з погрозами шляхти карбування монет припинилось наприкінці січня 1657 року.

Наприкінці 1660 року нечинна монета разом з усім інвентарем була передана в оренду італійцю Джованні Аморетті, який проживав у Польщі. За час діяльності Аморетті львівська монетарня карбувала срібні гроші різноманітного гатунку, а також і золоті дукати.

До найстаріших польських монет (найрідкісніших) належить талер, карбований у Львові з датою 1660 року та ініціалами Дж. Б. Аморетті. Єдиний відомий примірник цієї монети є зараз у Варшаві.

Діяльність Аморетті завершилась на початку липня 1662 року.

Третій етап діяльності Львівського монетного двору пов'язаний з відомим у Польщі німецьким монетарієм А. Тимфом — орендарем коронних монетних дворів, об'єднаних у так звану Генеральну Краківську менницю

Згідно з контрактом він міг проводити карбування монет, починаючи з 1 липня 1662-го на монетарнях Кракова, Бидгощі, Познаня та Львова, використовуючи для цього будь-яку з них на власний розсуд. Про діяльність львівської монетарні в період від 1 липня 1662 року по 3 квітня 1663-го існували тільки здогадки.

Вивчення архівних матеріалів дало змогу встановити, що монетний двір діяв під керівництвом заступника А. Тимфа — монетарія зі Сілезії Христіяна Пфалера, який працював у Львові ще в період діяльності Аморетті.

На частині львівських шостаків, датованих 1662 і 1663 роками, присутнє скорочення АСРТ — ініціали Андрія Тимфа і Хр. Пфалера. Останній етап діяльності Львівського монетного двору (3 квітня — 19 вересня 1663 року) характерний карбуванням напівсрібних монет номінальною вартістю 30 грошів, так званих злотівок. Карбування монет цього номіналу ухвалила Львівська комісія, щоб виплатити заборговану платню військовій Речі Посполитої, доручивши виконання цього проекту монетаріям Андрію та Томашу Тимфам. Утіхою для громадян мав бути поданий на лицьовому боці монети вислів: *«Ціну цій монеті надає спасіння вітчизни, яке є дорожчим від вартості металу»*.

Про діяльність монетного двору у Львові в той період і про його персонал збереглося небагато свідчень. Але відомо, що монетний двір, як і раніше, містився в будинку Я. Жидкевича. Наступником Тимфів у Львові був монетарій зі Сілезії Фолтин Тенгер. Про нього згадується в судових книгах міста у зв'язку з убивством монетного майстра Яна Кварціані.

19 вересня 1663 року закінчено карбування тимфів, і з цим Львівський монетний двір остаточно припинив свою діяльність.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Боратинки	— дрібні мідні монети (шеляги) Польщі й Литви. Карбувались у 1659 — 1666 рр. для покриття державних боргів. Випущені в обіг у кількості близько 10 млн., боратинки негативно вплинули на розвиток монетної справи та економіки в цілому. Назву отримали від автора проекту випуску монет підприємця Т. Боратіні.
Гривеник	— російська монета, карбована зі срібла, з'явилась в обігу в час правління Петра I у 1701 р., вартість гривеника — 10 коп. Назва «гривеник» збереглась на монетах і до кінця

XVIII ст. (до 1796 р.). Така назва існує й досі — як народна назва монети вартістю 10 копійок.

Грош (від лат. *grossus* — великий, товстий; *nummus grossus* — великий гріш) — монета виготовлена зі срібла, яка з'явилась у середні віки на зміну знеціненого денарія. Гроші карбували багато країн у різні часи і під різними назвами (гро, гроссо, грот, грошей і т. ін.). Вміст срібла в грошах був неоднаковий і швидко зменшувався внаслідок псування монет.

На Русі у XIV — XV ст. в обігу перебували празькі гроші, вага яких становила приблизно 3,5 г.

На зразок празьких грошей у 1338 р. карбувала гроші Польща. Польські і литовські гроші в значній кількості були в обігу в Україні й Білорусі у XVI — XVII ст.

З 1654 року карбувались гроші в Росії (мідний грош = 2 коп.). У другій половині XVIII — початку XIX ст. монеті вартістю 2 коп. дали народну назву «грош». Згодом монету вартістю 1/2 коп. теж почали називати «грош».

Грошова система — це форма організації грошового обігу в країні, яка породжена її економічним і політичним розвитком й оформлена юридичними законами.

Гульден (нім. *gulden* — золотий) — золота монета, відкарбована вперше в Німеччині на початку XIV ст. на зразок флорина, була основним платіжним засобом до XVI ст.

З 1559 року розпочато карбування гульдена, який мав вартість 60 крейцерів.

На підставі монетної конвенції 1857 року австро-угорська грошова одиниця — гульден (флорин) дорівнювала 100 крейцерам. 1870-го розпочато карбування золотих монет номіналом 4 і 8 гульденів.

Дукат (від *ducatus* — останнього слова монетної легенди) — золота монета, вперше відкарбована в 1284 р. у Венеції дожем Дж. Долуоло. Назва «дукат» перейшла на всі інші золоті монети, карбовані за венеціанською стопою.

- Починаючи з другої чверті XIV ст., дукати карбувались в Угорщині, Австрії, Польщі. На українських землях дукати отримали назви «венетійські», «угорські», «царські».
- Єфімок — російська назва талера, який у значній кількості завозили в Росію у XVI — XVII ст. і використовували лише як монетний метал для виготовлення російських срібних монет. Назва походить від «*Jouchimsthaler*» — перших талерів, карбованих у м. Йоахімсталі (Богемія). У Росії за основу взяли не другу, а першу половину слова, і назвали талер єфімком.
- Злотий (пол. — *złoty, złotowka*) — назва польської золотої монети, карбованої у XIV — XV ст., що дорівнювала 14 грошам. Вартість 1 дуката — 30 грошів (срібних), тоді 30 грошів срібних прирівнювались до 1 злогого. Золота монета — дукат — називалась червоний злотий.
- Грошова реформа 1526 — 1528 рр. запровадила в Польщі злотову систему. Злотий ділився на 5 шостаків, 10 трояків, 30 грошів. Хоча монета мала номінальну вартість 30 грошів, реальна її вартість не перевищувала 18, тим самим польський злотий прирівнювався до орта або тимфа. 1794 року вперше у Польщі було випущено паперові гроші. Грошовою одиницею Польщі злотий знову став у 1924 — 1939 рр. (1 зл. = 100 грошів). В обігу, крім золотих монет вартістю 100, 50, 25, 20 злотих, до 1930-х років були срібні — 10, 5, 2 злотих, нікелеві — 1 зл., 50, 20, 10 грошів, бронзові — 1, 2, 5 грошів.
- Квартник (від лат. *quarto*) — 1/4 срібної польської монети, 1/96 — польської гривні (1 польська гривня = 200 грошів). Квартники карбувались у 1337 — 1403 рр. На початок карбування квартник = 1/2 гроша, згодом — 1/4 гроша, наприкінці XIV ст. — 1/6 гроша (1 гріш = 6 квартників).
- Квартники як «автономні монети» для Галичини після її загарбання Польщею у 1349-му карбувались у Львові (до 1379 р.).

Наприкінці XIV ст. 3 денарії = 1 квартнику, його почали називати «третяком» (тернаром).

- Орт** — польська срібна монета. її назва — німецького походження і означає 1/4 частину великої грошової одиниці — талера. Початок карбування орта — 1608 рік у Гданську, тоді, коли 1 талер = 40 грошів (1 орт = 10 грошів), а згодом після зростання вартості талера 1 орт = 18 грошів. Характерною рисою тогочасних ортів (1650 — 1663) стала цифра «18» на монеті, що означало — 1 орт = 18 грошів.
- Півгрош** — польська срібна монета вартістю 1/2 гроша. У XV ст. півгрош був найпоширенішою монетою в Польщі (1,03 — 1,55 г). У Литві з XIV ст. до 1566 року карбували півгрош вартістю 5 денарів. Литовський півгрош виступав у співвідношенні до польського як 4 : 5.
- Півторац** — польська срібна монета вартістю 1,5 гроша, або 3 півгроша (тому цифру «3» постійно карбували на монеті). Вага півторака — 1,54 г (0,72 г чистого срібла), пізніше зменшилась до 1,08 г (0,31 г чистого срібла). Півторац становив 1/2 трояка, карбувався у 1614, 1628, 1652 — 1666, 1753 — 1756 роках.
- Португал** — велика золота португальська монета, яку вперше почав карбувати португальський король Мануел I (1495 — 1521). їх виготовляли на високому мистецькому рівні й використовували як нагороди. Португали іноземного виготовлення були відомі й у Росії (такий португал вагою 34 г золота Б. Хмельницькому подарував цар Олексій Миколайович з нагоди укладення Переяславської Ради 1654 року).
- Празькі гроші** (*grossi pragenses*) — початок карбування припадає на XIV ст. (у час правління чеського короля Вацлава II); карбувались майже з чистого срібла, їх вага становила 3,5 г. Карбування празьких грошей справило великий вплив на економіку і монетну справу Польщі. За їх зразком у 1338-му розпочато

- виготовлення польського гроша (вага — 3,11 г; з них чистого срібла — 2,62 г).
- Пул** — 1) мідна монета ханів Золотої Орди (карбували у XIV — XV ст.);
2) монети, виготовлені з міді, карбовані на Львівському дворі для Галичини у 1340 — 1382 рр.
- Севські чехи** — назва польського срібного півторака (1,5 гроша). Карбовані 1686-го у результаті вилучення з обігу іноземних монет в Україні. Чехи карбувались короткий час з низькопробного срібла. На них зазначалось місце карбування — Севськ (звідси й їх назва).
- Третяк, тернар** (лат. — *ternarius*) — дрібна польська срібна монета вартістю 3 денари. Першими третяками стали давні квартники князя Владислава Ягайла, які з 1396-го дорівнювали 1/6 гроша. Карбування третяка було відновлено 1527 — 1546 рр. Останній раз третяки карбували 1591 — 1630 р. У XIX ст. третяк був лічильним поняттям в Україні, що відповідав 3 шагам (6 копійкам).
- Трояк** (лат. *grossus triplex* — потрійний гріш) — польська срібна монета, що дорівнювала трьом грошам. Їх карбували з 1528 року в Польщі, з 1546-го — у Литві, а 1601-го виготовлення трояків припиняється. У 1618 — 1624 рр. карбування відновлюється з вартістю, меншою на половину. У 1765 — 1794 рр. налагоджено випуск мідних трояків.
У 1794 році Австрійська імперія карбує для окупованих нею земель Галичини трояк; згодом трояк карбують Варшавське князівство (1810 — 1814), Королівство Польське (1815 — 1841), Краків (1835).
- Чворак** — срібна монета, вартість якої дорівнює 4 литовським, 5 польським грошам. Карбувались литовським монетним двором у 1565 — 1569 рр. За кордоном отримали назву «бородачі», оскільки короля на монеті було зображено з довгою бородою.
- Шостак** (пол. — *szostak*) — польська срібна монета, вартістю 6 мідних грошів. Карбування шостака розпочато 1528-го, вага його — 5,3 г (з них

4,6 г чистого срібла). У XIX ст. шостак був лічильним поняттям в Україні і відповідав 6 шагам (12 копійкам).

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. *Дати характеристику грошовому обігу на українських землях, які перебували у складі Польщі та Литви у XIV — XV ст.*
2. *Які монети карбував Владислав Ягайло?*
3. *Коли на землях України поширюються празькі гроші?*
4. *Якими були особливості грошового обігу у XV — XVI ст. в Україні?*
5. *Ар яких змін у грошовій системі призвела Люблінська унія (1569 р.)?*
6. *Описати грошове господарство українських земель другої половини XVII ст.*
7. *Що таке «севські чехи»? Дати їм характеристику.*
8. *Якими були грошові відносини козацько-гетьманської доби?*
9. *Які зміни в грошовому господарстві українських земель відбулись після Полтавської битви?*
10. *Чи правильною є думка, що на початку XVIII ст. усі іноземні монети, що перебували в обігу в Україні, були ліквідовані? Відповідь обґрунтувати.*
11. *Коли на теренах України відбулася повна заміна іноземної монети*

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Борщак І. Franco-ucrainica XVII — XIX s. // Стара Україна. — 1924. - № 7—8. — С 113-117.
2. Гловінський Є. Гроші // Енциклопедія українознавства. Т. 2. — Львів, 1993. — С 447-448.
3. Демени М. К вопросу о чеканке севских чехов //Записки нумизматического отделения Русского Археологического общества. Т. 1. — СПб., 1903.
4. Єршов А. До історії грошової лічби і монети на Лівобережній Україні у XVII віці. - К., 1923.
5. Зварич В. З історії Львівського монетного двору в середині XVII ст. // Архіви України. - 1971. - № 2. - С 57 - 59.
6. Зварич В., Обухівський Р. Найважливіші нумізматичні терміни. — Львів, 1966.
7. Ковальчак Г. Економічний розвиток західноукраїнських земель. — К., 1988.

8. Котляр М. Галицька Русь у другій половині XIV — першій чверті XV ст. — К., 1968.
9. Котляр М. Грошовий обіг на території України в епоху феодалізму. — К., 1971.
10. Котляр М. Літописи Самовидця, Грабянки та Величка про грошовий обіг України XVII ст. // Український історичний журнал. — 1970. — № 1. — С. 18 — 25.
11. Котляр Н. К вопросу о правовом положении Львовского монетного двора в XIV — XV вв. // Нумизматика и сфрагистика. — 1965. — № 2. — С. 113 — 121.
12. Котляр Н. Монеты Владимира Ольгердовича // Нумизматика и сфрагистика. — 1971. — № 1. — С. 52 — 58.
13. Котляр Н. Монеты Червонной Руси в денежном обороте Польского государства в XIV— XV вв. // Нумизматика и сфрагистика. — 1965. — № 5. — С. 18 — 32.
14. Котляр Н. Проблемы и основные итоги исследований монет Червонной Руси // Нумизматика и сфрагистика. — 1965. — № 2. — С. 91 — 113.
15. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — К., 1954.
16. Крип'якевич І. Монети Б. Хмельницького і П. Дорошенка // Стара Україна. — 1924. — № 1. — С. І — 15.
17. Рябцевич В. К вопросу о денежном обращении западнорусских земель в XIV — XV вв. // Нумизматика и сфрагистика. — 1965. — № 2. — С. 124 — 129.
18. Сивере А. Топография кладов с пражскими грошами. — СПб., 1922.
19. Стрішенець М. Основні засоби грошового обігу на борошномельному водяному промислі України у 2 полов. XVI — середина XVIII ст. // Банківська система України: проблеми становлення та перспективи розвитку. Збірник тез доповідей. — Тернопіль, 1998. — С. 42-43.
20. Оушенко В., Панченко В. Історія української гривні. — К., 1997.

Тема 4

ІСТОРІЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ В УКРАЇНІ ЗІ СЕРЕДИНИ XVIII СТ. ДО 1917 РОКУ

Після поділу українських земель між Російською та Австрійською імперіями наприкінці XVIII ст. і входженням Наддніпрянщини (Східної України) до Російської імперії, а Східної Галичини (Західної України) — до складу Австрійської імперії, усі згадки про національну грошову систему зникають. На підневільних українських територіях встановлюється грошова система держав-окупантів.

4.1. МОНЕТНЕ ГОСПОДАРСТВО ГАЛИЧИНИ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (середина XVIII — кінець XIX ст.)

Західноукраїнські землі після першого поділу Польщі 1772 року потрапили під владу Австрійської імперії (з 1867-го — Австро-Угорщини). Закономірно, що тут товарно-грошові відносини залежали від внутрішнього устрою Австрійської імперії. Таким чином, на середину XVIII ст. у грошовому обігу Австрії перебували дукати, талери, гульдени, а також крейцери таких номіналів: 1/4 талера; 20, 17, 7, 3, 1,5 крейцера (півторах), 1 крейцер, 3/4 крейцера (грешіль), 1/2 крейцера (денарій), 1/4 крейцера (пфенінг).

1762 року паперові гроші було запроваджено на галицьких землях. Держава гарантувала обмін паперових грошей (банк-цетлів) на мідну монету.

1775 року було видано цісарський патент, який унормовував грошове господарство Галичини. Саме цей патент встановлював карбування для Галичини монети вартістю 15 і 30 крейцерів.

А дещо пізніше, 1794 року в обіг для Галичини було випущено мідні монети номіналами 1 і 3 гроші.

Для обміну банкнот 1807 року австрійський уряд відкарбував 15 і 30 крейцерів. 1811-го відбувся обмін банкнот у співвідношенні 1 : 15.

1816 рік приніс ще одну яскраву подію у розвиток фінансово-економічних відносин Австрійської держави. Того року було засновано Австрійський національний банк, який провів обмін білетів за курсом 40 % вартості їх номіналу.

1857 року Австрія підписала монетну конвенцію з німецькими державами й одночасно провела грошову реформу.

На підставі цієї конвенції карбувались нові гульдени: австрійський, що дорівнював $\frac{2}{3}$ талера, або 20 срібних грошів, і південно-німецький — $\frac{4}{7}$ талера або $17 \frac{1}{7}$ гроша.

Австрійський гульден (флорин) мав вагу майже 12,34 г (11,1 г чистого срібла (900° проби), і поділявся на 100 крейцерів (замість 60 до реформи 1857 р.). Флорини виготовлялись номінальною вартістю: $\frac{1}{4}$; 1 та 2.

Для міждержавних розрахунків (як дотримання монетної конвенції 1857 р.) карбувались т. зв. загальносоюзні монети — $\frac{1}{2}$ крони, 1 крона.

1870 року в Австро-Угорщині почали карбувати золоті монети вартістю 4 і 8 флоринів, вагою, відповідно, 3,2 і 6,5 г.

1892 року було запроваджено систему золотого монометалізму. За основу було прийнято золоту корону (крону). Вона дорівнювала 100 гелерам, в Угорщині — 100 філерам. Карбування крони тривало впродовж 1892 — 1918 років з різних металів. Так, для прикладу: 1, 2 і 5 корон — зі срібла; 10, 20 і 100 корон — зі золота (10 корон містить 3,049 г золота). Випущені були корони і в банкнотах: 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100, 1000, 10 000 корон.

Із запровадженням крони припиняється карбування гульдена, проте в обігу він залишався до 1899 р. (1 гульден = 2 коронам).

Австро-угорська корона була в обігу на західноукраїнських землях до 1918 року.

Після розпаду Австро-Угорщини (1918 р.) Австрія випускала австрійські крони, а Угорщина — угорські крони.

4.2. ІСТОРІЯ ГРОШЕЙ РОСІЇ КІНЦЯ XVIII — ПОЧАТКУ XX СТ. (ДО 1917 Р.) ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ГРОШОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Важливим етапом у розвитку товарно-грошових відносин Російської імперії кінця XVIII ст. стало запровадження перших паперових грошових знаків — асигнацій (1769 — 1843 роки — час існування). Започатковане 29 грудня 1768 року Маніфестом, виданим Катериною II (1762 — 1796), про введення асигнацій. Асигнації мали подвійне забезпечення:

- розмінювались на мідь у Петербурзі та Москві в асигнаційних банках;
- приймались у тих же платежах і податках, як і мідна монета.

У період 1768 — 1810 років асигнації функціонували у тісному взаємозв'язку з мідною монетою. Увесь цей час саме срібний рубль був основою грошового обігу, головним мірилом вартості, лічильною одиницею.

Російський уряд змушений був здійснювати заходи щодо впорядкування грошового обігу, вдосконалення фінансових відносин. На початку XIX ст. було реалізовано фінансову реформу Міністра фінансів М. Сперанського. У 1810 р. теоретичні основи реформ у галузі фінансів і грошового обігу, що пропонувались, М. Сперанський уклав у підготовленому і поданому на розгляд Державної Ради «Плані фінансів». Згідно з ним було припинено випуск нових асигнацій, різко скоротились державні видатки, продано частину казенних маєтків приватним особам, запроваджено нові податки, які викликали велике незадоволення дворянства. Проте практична діяльність М. Сперанського як реформатора закінчилась 1812 року.

Згодом після проведення реформи 1810 року срібна монета доволі часто почала з'являться в обігу, і вже до 1819-го в окремих регіонах уся торгівля велась срібною монетою, оскільки для сплат податків відчутним був брак асигнацій.

Докорінну реорганізацію російської грошової системи на основі срібного рубля було проведено у 1839 — 1843 рр. тогочасним міністром фінансів Російської імперії Е. Канкріним.

У ході цієї реформи знецінені асигнації були поступово замінені державними кредитними білетами, які підлягали рівноцінному обміну на срібло. Мідні гроші знову набули ролі розмінного засобу при срібному рублі.

Реформа Е. Конкріна встановила систему срібного монометалізму.

Номінально відновлювалась срібна валюта з прирівнюванням срібного рубля до 3 руб. 50 коп. асигнаціями (девальвація). 1841 року випущено нові, розмінні на срібло кредитні білети, а асигнації в 1843-му вилучено з обігу. Впровадження кредитних білетів на рівні зі сріблом принесло значні вигоди. Для розміну паперових грошей був створений спеціальний фонд,

який наприкінці 1843 року становив близько 36 млн. рублів, а 1845-го — уже 87 млн. рублів.

Перебудова народного грошового рахунку щодо дореформенних платіжних монет відбулась і в Україні. Так, 1/2 копійки почали називати шаг, 3 копійки — гривня, срібний гривеник — сороківка (40 старих шелягів — • копійок); двогривеник — сороківець; 15 копійок — злот.

У зв'язку зі зростанням державних, а особливо воєнних видатків царський уряд вдавався до емісії нових кредитних білетів, які почали знецінюватись напередодні та в період проведення селянської реформи 1861 року. Грошовий обіг Російської імперії знову був розладнаний.

Проте індустріальний розвиток країни диктував необхідність упорядкування фінансово-грошової системи.

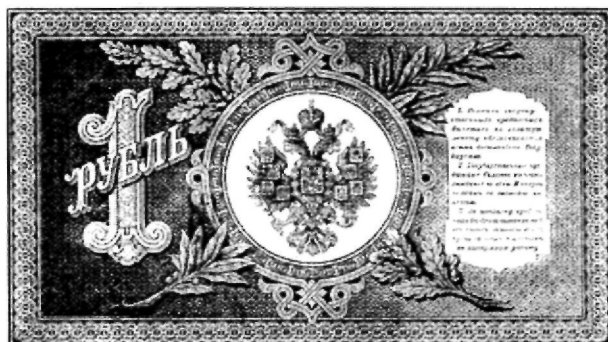
1862 року царський уряд провів грошову реформу, дозволивши розмін кредитних білетів на золото і срібло. Однак уже наприкінці наступного року розмін було відмінено.

Наприкінці XIX ст. розпочинаються зміни у валютних відносинах між капіталістичними країнами. Система металевих грошей у формі біметалізму, коли роль грошей закріплювалась золотом і сріблом, була витіснена валютною системою золотого стандарту (системою класичного монометалізму).

Дедалі актуальнішим наприкінці XIX ст. поставало питання про встановлення в Російській імперії грошового обігу, заснованого на золоті, як це вже було у Великобританії, Франції та Німеччині. Проведення грошової реформи потребувало нагромадження величезної кількості золота. 1897 року золотий фонд становив 1095 млн. руб. при 1067 млн. руб. кредитних білетів в обігу.

1897 року за поданням міністра фінансів С. Вітте в Російській державі розпочато проведення нової грошової реформи. Було встановлено епоху золотого монометалізму. Одразу ж було проведено девальвацію рубля на 1/3 його вартості.

Карбувались нові золоті монети п'ятикарбованцевої вартості на 1/3 колишнього імперіалу, а також були визначені умови забезпечення кредитних білетів у обігу. Емісійне право Державного банку було обмежено правилом: кредитні білети в обігу до 600 млн. руб. забезпечувались золотом повністю, понад 600 млн. руб. — наполовину, тобто понад золотий запас Держбанк міг випустити незабезпечених кредитних білетів на суму 300 млн. руб. Це емісійне правило забезпечення порівняно з емісійними системами інших країн досить суворе (в перші роки виконувалось навіть понад норму, оскільки золотий запас часто перевищував суму кредитних білетів у обігу: в 1899 р. — 1007 млн. руб. золота і 661 млн. руб. кредитних білетів в обігу, тобто на 646 млн. руб. менше від емісійного права).

1 рубль. Росія, 1898 р.

Того ж, 1897 року було відкарбовано золоті монети номіналами 15; 10; 7 1/2 руб. Росія, таким чином, перейшла до золотого рубля.

В обігу перебували такі його номінали:

10 руб. (7,74 г чистого золота);

15; 7 1/2 руб. (карбувались рідко);

5 руб. (3,87 г чистого золота);

1 руб. (вага — 20 г, з них — 18 г чистого срібла);

50, 25 коп. (90% — срібла, 10% — лігатури);

20, 15, 10, 5 коп. (білон — сплав срібла);

5, 3, 2, 1, 1/2, 1/4 коп. (мідь).

Одночасно в обігу були і банкноти:

500, 100, 50, 25, 10, 5, 3, 1 руб.

У всіх банках Росії проводився вільний обмін грошей на золоту монету.

Ця грошова структура була досить міцною. Одночасно в Росії розробляли проекти реформ, спрямованих на уніфікацію грошової системи.

Встановлена цією грошовою реформою тверда валюта проіснувала в Російській імперії до першої світової війни. Вона давала можливість уряду здійснити великі економічні та кредитно-фінансові заходи, спрямовані переважно на розвиток великої промисловості. На основі цього золотого запасу розвивались кредитна політика, державні позики, фінансувалось залізничне будівництво, промисловість тощо.

У 1914 році з початком першої світової війни в державі було призупинено карбування золотих і срібних монет. Натомість, було розпочато випуск кредитних грошей номіналами 1, 2, 5, 50 руб.

У роки війни (1914 — 1918) рубль втратив більшу частину своєї вартості: 1 руб. = 37 коп. (станом до 1914 р.).

У час правління Тимчасового уряду (лютий 1917 р.) в обіг було випущено т. зв. «керенки» — гроші Тимчасового уряду (назву отримали від глави Тимчасового уряду О. Керенського). Ці банкноти не мали ні номера, ні серії. Основними їх номіналами були 40 і 20 руб. Тимчасовим урядом також було здійснено емісію 250 і 1000 руб.

Тимчасовий уряд у ще більших розмірах, ніж царизм, вдався до емісії паперових грошей і до зовнішніх позик.

Лише протягом п'яти місяців — з березня по липень 1917 року — було випущено паперових грошей на суму 4500 млн. руб., тобто втричі більше, ніж за весь період першої світової війни до лютого 1917 р. На 1 січня 1917 р.

40 руб., 1917р.

в обігу перебувало кредитних білетів на суму 9,1 млрд. руб., на 1 жовтня 1917 р. — вже на суму 17,2 млрд. руб., а на 1 листопада 1917 р. — 22,4 млрд. руб.

Падіння курсу рубля почалось з перших місяців війни. Станом на 1915 р. офіційний курс рубля знизився до 80 коп., а наприкінці 1916 р. — до 55 коп. Значно зменшилась купівельна спроможність рубля, яка, за офіційними даними, на 1 березня 1917 р. знизилась майже в чотири рази (1 руб. = 27 копійок). За іншими джерелами, індекс зростання товарних цін уже на 1 січня 1917 р. досяг 702 (у 1913 р. він дорівнював 100), тобто купівельна спроможність рубля знизилась до 14 коп. У наступні місяці ця тенденція прогресувала. Вона переконливо свідчила про подальший розвал господарства Росії та в її складі — України.

ВИСНОВКИ

- *Українські гроші після поділу українських земель між Російською та Австрійською імперіями (друга половина XVIII ст.) зникають з обігу.*
- *На території західноукраїнських земель, що перебували в складі Австрії, запроваджується австрійська грошова система (талери, гульдени, крейцери).*
- *Певні зміни в грошовому господарстві відбуваються після підписання Австрією монетної конвенції з німецькими державами і проведення грошової реформи 1857 року. Упродовж виготовлення крони, розпочато карбування золотої монети — флорина.*
- *На українських землях у складі Російської імперії поширились грошові одиниці Росії. Розповсюдження набули асигнації — перші паперові грошові знаки Росії, а також срібна монета.*
- *Позитивні зрушення у грошово-фінансовому становищі Росії настають із проведенням реформ М. Сперанського (1810 р.), Е. Канкріна (1839— 1843), С Вітте (1895—1897). Почергово було введено срібний, а згодом золотий монометалізм.*
- *З початком першої світової війни стабільне грошове становище було порушено.*

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

- Асигнації — російські паперові гроші, вперше випущені 1769 року за часів правління Катерини II (1762 — 1796). Випуск асигнацій здійснювався у номіналах 25, 50, 75, 100 руб. і забезпечувався мідними монетами. 1786 року було випущено асигнації вартістю 5 і 10 руб. Таке швидке зростання емісії призвело до їх знецінення порівняно зі срібними монетами. 1843 року асигнації були замінені державними кредитними білетами. 1849-го асигнації було анульовано.
- Банкноти (банківські білети) — грошові знаки, що випускає в обіг центральний емісійний банк. Забезпечені всіма активами банку та масою товару, що належить державі. На сьогодні — основний вид паперових грошей.
- Вексель — цінний папір, що засвідчує безумовне грошове зобов'язання боржника (векселедавця) сплатити у певний термін зазначену суму грошей власникові векселя (векселетримачеві). Векселі бувають прості та переказні. Простий вексель містить зобов'язання векселедавця сплатити власникові векселя після вказаного терміну певну суму. Переказний вексель містить письмовий наказ векселетримача, адресований платникові, сплатити третій особі певну суму грошей у певний термін.
- Гелер (нім. *heller, hailer* — від м. Галь у Вюртембергії) — німецька дрібна срібна монета, карбування якої розпочалось у XIII ст. і тривало до другої половини XIX ст. Гелери були в обігу в Німеччині та Австро-Угорщині. 1892 року Австро-Угорщина запровадила новий гелер, який становив 1/100 крони, і 1 гелер = 1/2 крейцера. 1924 року в Австрії замість гелера було введено грош.
- Грошова реформа — проведення деномінації грошей, вилучення з обігу знецінених грошей,

випуск нових грошових одиниць, зміна їх золотого вмісту тощо з метою зміцнення грошової системи.

Грошові реформи необхідні в разі:

- зміни державних устроїв;
- глибоких економічних криз фінансової системи;
- економічних потрясінь, коли гроші перестають виконувати свої функції;
- поглиблення дефіциту бюджету та інфляційних процесів;
- падіння ролі грошей, розрахунків, кредиту.

Гульден (нім. *gulden* — золотий) — золота монета, відкарбована вперше в Німеччині на початку XIV ст. на зразок флорина, була основним платіжним засобом до XVI ст.

З 1559 року почато карбування гульдена, який мав вартість 60 крейцерів.

На підставі монетної конвенції 1857 року австро-угорська грошова одиниця — гульден (флорин) дорівнювала 100 крейцерам. 1870-го розпочато карбування золотих монет номіналом 4 і 8 гульденів.

1892 року на зміну гульдену прийшла крона (1 гульден = 2 крони), з того часу емісії гульдена більше не проводилось, проте в обігу він залишався до 1899-го.

Девальвація — зниження курсу національної чи міжнародної (регіональної) валютно-грошової одиниці щодо валют інших країн, міжнародних валютно-грошових одиниць. Девальвація відображає знецінення відповідних валютних коштів унаслідок інфляції. Девальвація національної валюти стимулює експорт і створює перешкоди для імпорту товарів. Припинення девальвації національної валюти можливе тільки в разі загального оздоровлення економіки держави.

Деномінація — зміна номінальної вартості грошових знаків для стабілізації валюти чи спрощення розрахунків. Деномінація відбувається шляхом обміну за встановленим співвідношенням старих грошових знаків на

нові. У тому ж співвідношенні змінюють ціни на товари та послуги. Деномінація здійснюється в умовах значного знецінення грошей і сприяє скороченню їх кількості в обігу, вилученню зайвих грошей.

Деньга — російська срібна монета XIV — XVIII ст., карбування якої розпочато в Москві наприкінці XIV ст.

1534 року в результаті грошової реформи О. Глинської розпочалось виготовлення загальнодержавної срібної монети — новгородської деньги (пізніше отримала назву «копійка» — від зображеного на ній вершника зі списом — «копьем»). До кінця XVI ст. копійка витіснила з обігу деньгу, карбування якої часто призупинялось.

З початку XVIII ст. карбували мідну деньгу, яка з 1849 — 1867 років отримала назву «денежка».

Імперіал (лат. *imperialis* — імператорський) — золота монета, яка карбувалась у Росії з 1755 року. До 1897-го імперіал = 10 рублям і містив 11,61 г чистого золота. Після грошової реформи імперіал мав вартість 15 руб., виготовляли також і півімперіали — 7,5 руб.

З 1899 року карбування імперіалів було припинено і вони були остаточно вилучені з обігу 1910-го.

Копійка — російська монета, карбування якої розпочалось з 1534 року (за реформою О. Глинської),

вагою 0,68 г срібла. Упродовж століття її вага зменшувалась. Спроби реформувати цю систему не дали бажаних результатів (заміна срібної копійки мідною закінчилась т. зв. мідним бунтом). Лише 1704 року Петро I запровадив в обіг мідну копійку, яка карбувалась з деякими перервами до 1916-го. Карбування срібної копійки припинилось у 1918 році.

Крейцер (нім. — *Kreuzer*) — розмінна срібна монета, карбування якої розпочалось в Австрії у 1458 — 1460 роках. Назва монети походить від зображення на ній віденського щита з хрестом. Вага крейцера — 1,63 г (1,44 г —

чистого срібла) і з XVIII ст. крейцер виготовляють з міді.

З 1857 року 1 австрійський гульден = 100 крейцерам.

Крейцер перебував в обігу до кінця XIX ст.

Крона (нім. — *Krone*) — назва багатьох європейських монет (походить від зображеної на монеті корони).

Австро-угорська крона запроваджена 1892 року замість гульдена, як грошова одиниця Австро-Угорщини перебувала до 1918-го.

1 крона = 100 гелерам (2 гелери = 1 крейцеру).

2 крони = 1 гульдену (флорину).

Карбували золоті монети вартістю 10, 20 крон, срібні — 1, 2, 5 крон. Паперові крони були вартістю 1, 2, 10, 20, 100, 1000 крон. В обігу перебували до 1924 року.

Монометалізм (з грец. — *один, єдиний*) — грошова система, за якої мірилом вартості і законним платіжним засобом є один метал (мідь, срібло, золото). Проте у грошовому обігу можуть перебувати й інші монети, які є тільки розмінними.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Які грошові одиниці перебували в обігу Австрійської імперії у середині XVII ст.?
2. Коли було видано цісарський патент, який унормував грошове господарство Галичини?
3. Яка назва паперових грошей, випущених для Галичини?
4. Чим відома діяльність М. Сперанського?
5. На який час припадає докорінна реорганізація російської грошової системи?
6. У чому полягає суть понять «біметалізм», «монометалізм»?
7. Який зміст грошових реформ міністрів фінансів Російської імперії Е. Канкріна, С. Вітте?
8. Назвати результати грошової реформи (1897 р.)
9. Назвати основні зміни в грошовому господарстві Росії, які відбувались з початком першої світової війни.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Белоусов В. Происхождение и становление российского рубля // Деньги и кредит. — 1992. — № 3. — С. 67 — 70.
2. Зварич В. До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини // Історичні джерела та їх використання. Вип. 2. — К., 1966.
3. Лановик Б. та ін. Україна і світ: Історія господарства. — К., 1995.
4. Малышев А., Таранков В., Смиранный И. Бумажные денежные знаки России и СССР. — М. 1991.
5. Маршак М. Первые русские ассигнации // Деньги и кредит. — 1992. — № 12. — С. 66 - 69.
6. Спасский И. Очерки по истории русской нумизматики // Нумизматический сборник. Ч. I (вып. 25). — М., 1955.
7. Спасский И. Русская монетная система. — М., 1960.
8. Уздеников В. Монеты России (1700 — 1917) — М., 1985.

Тема 5

НАЛАГОДЖЕННЯ ГРОШОВОЇ СПРАВИ У РАДЯНСЬКІЙ РОСІЇ ТА СРСР (1917 — 1957)

5.1. ТРУДНОЩІ У ГРОШОВОМУ ГОСПОДАРСТВІ ПЕРШИХ РОКІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В РОСІЇ (1917 — 1920)

1917 року після приходу до влади унаслідок Жовтневого перевороту 25 жовтня (7 листопада) більшовиків постало питання про зміну існуючої імперської грошової системи. Проте це відбулось не одразу. Ще наприкінці 1917 року більшовицький уряд випускав усі гроші, котрі підготував до емісії Тимчасовий уряд. Цікавим було видруккування на них — поряд з датою «1918», «1919» — двоголового орла.

Власне, перша світова війна, революція й як її наслідок — громадянська війна призвели до страшенної фінансової кризи, що запанувала в країні.

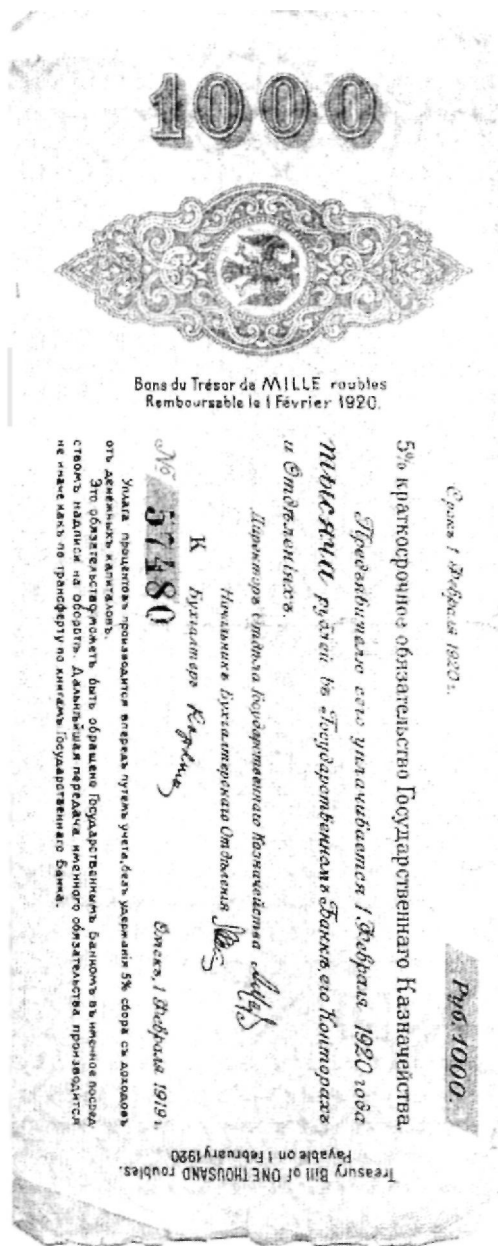
У роки першої світової війни через знецінення паперових грошей та інші внутрішні проблеми виникла криза дрібних розмірних грошей.

Інколи їх випускали на місцях установи Держбанку, місцеві органи влади. З'явилися свої гроші у білогвардійських та іноземних інтервентів.

Так, 1918 року влада есера Чайковського в Архангельську випустила точні копії угорських грошей, з тією лише відмінністю, що, як зазначалось на них, «розмінювались вони на фунти стерлінгів».

50 копійок. Баку, 1918 р.

Випускав свої гроші також і генерал Юденич. Проте вони не набули широкого розповсюдження і були продані у кондитерські заклади Таллінна з подальшим їх використанням — як обгортки для цукерок.

На російсько-монгольському кордоні у м. Кяхті в обігу були керенки (20, 40 руб.). У зв'язку з нестачею розмінних грошей керуючий місцевим відділенням народного банку висунув ідею «четвертувати» керенки. Кожна з чотирьох частин була самостійною, наклеювалась на спеціальний бланк і була підписана автором ідеї — Ермолаєнком та комісаром відділення Держбанку Мало-Феєвим і скріплювалась печаткою з царським гербом.

Брак грошей у пореволюційній Росії був настільки великим, що їх випускали кооперативи, магазини, клуби та ін. Такі гроші мали строго місцевий (локальний) характер. Для прикладу, у Севастополі власні гроші випускали 80 організацій, у Харкові — 60.

Найоригінальніші гроші випустив нарком фінансів Якутії Семенов. Він на різнокольорових етикетках від «Мадери» написав від руки — 1 руб., «Кагора» — 3 руб., «Портвейна» — 10 руб., «Хереса» — 25 руб., завірив

100 рублів. Росія, 1919 р.

ці написи печаткою Наркомфіну. Якуті і тунгуси схвально сприймали ці гроші.

Значним важелем мобілізації ресурсів для ведення війни стала емісія грошей, яка була необхідною для покриття всезростаючого дефіциту держбюджету.

Громадянська війна залишила по собі розруху і фінансову кризу. Брак грошових коштів поповнювався доволі просто: друкарські машини, що виготовляли гроші, працювали безперервно. Щоб зрозуміти ситуацію того часу, треба врахувати, що проїзд у трамваї м. Москви коштував 500 — 900 рублів, газета — 2500 рублів.

1919-й став роком народження перших грошових знаків Радянської влади. 4 лютого Раднаркому після обговорення фінансових питань ухвалив спеціальну постанову:

«У зв'язку з браком кредитних бюджетів дрібної вартості Рада Народних Комісарів визнала за необхідне випустити в обіг грошові знаки 1, 2, 3-рублевої вартості спрощеного зразка». «Спрощені» гроші були одного і того ж формату — розміром сірникової коробки і швидше мали вигляд великих поштових марок, аніж грошей. Нові розрахункові знаки отримали в народі назву «радзнаки» (рос. — «совзнаки»). Друкувались вони по 25 штук на 1 аркуші. При потребі їх відрізали й залучали до торгівлі.

На розрахункових знаках 1919 р. гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!» написано сімома мовами: російською, німецькою, французькою, італійською, англійською, китайською та арабською. Тоді ще більшовики були впевнені в перемозі ідей соціалістичної революції у світі, тому заздалегідь готували такі гроші.

У 1919 році Народному банку РРФСР було надано право випуску грошових знаків «у межах дійсної необхідності народного господарства», тобто, стільки, скільки могла видрукувати державна експедиція заготовлі цінних паперів, яка працювала у три зміни. Проте, вона не встигала друкувати грошові знаки в тій кількості, яка могла задовольняти невпинно зростаючі потреби грошових відносин. Саме знецінення грошей призвело до їх звуження (грошових відносин). На ринку, зокрема, з'являється нова тенденція розвитку — безгрошовий товарообмін. Ось, для прикладу, обмінні пропорції, що існували у м. Калусі у 1919 р.:

1 фунт (ф) мила = 2 ф пшона;

3 ф солі = 30 ф вівса;

1/2 ф махорки = 1 ф сала.

Рішення X з'їзду партії та доповідь В. Леніна про запровадження непу, а в його ході — заміну продрозверстки продподатком означали необхідність розвитку товарно-грошових відносин як форми господарських зв'язків і використання їх державою для відновлення господарства.

1000 руб., 1921 р.

250 рублів.
РРФСР, 1919 р.

5.2. ПІДГОТОВКА ТА ПРОВЕДЕННЯ ПЕРШОЇ ГРОШОВОЇ РЕФОРМИ В СРСР (1922 — 1924)

Для подолання всезростаючої кризи на грошово-фінансовому ринку уряд у 1922 — 1924 роках проводить грошову реформу.

Першим кроком у цьому став розгляд і ухвала на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 14 квітня 1924 року першого проекту деномінації, що був підготовлений фінансовою комісією.

Деномінація була оголошена восени 1921 року й проведена у співвідношенні 1 руб. зразка 1922-го до 10 000 руб. попередніх випусків царських, думських, радянських грошей.

11 жовтня 1922 року було видано Декрет РНК СРСР, згідно з яким Держбанку було надано право випуску в обіг банківських білетів — червінців.

Назва «червонець» була затверджена Наркоматом фінансів РРФСР ще у 1917 р. Коли розглядалось питання про випуск твердої радянської валюти, було зроблено спробу дати грошам нові «революційні» назви. Так, було запропоновано три: федерал, целковий і червонець. Затверджено тоді було назву «червонець».

Випуск червінців був першим етапом грошової реформи і проводився в порядку короткотривалого кредитування промисловості й торгівлі під забезпечення їх векселями і товарами; у міру погашення кредитів червінці безперервно повертались у банк.

Між казначейським рублем і банківським червінцем було встановлено тверде співвідношення: 1 черв. = 10 руб. золотом.

Держава гарантувала їх обмін на золото у співвідношенні 8,60 г чистого металу за 1 паперовий червінець.

У жовтні 1922 р. було ухвалено рішення про випуск золотих червінців у вигляді монет. На лицьовому боці зображення селянина-сіяча на фоні фабричного міста. На гербовій — герб РРФСР і лозунг «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!». Автор проекту — головний медальєр Монетного двору А. Васютинський. Моделлю для рисунка лицьової частини стала скульптура «Сіяч» І. Шадра.

Червінці випускались не для покриття бюджетного дефіциту, а для забезпечення потреб нормального господарського обігу, обслуговування клієнтури банку.

У вересні 1923 року були випущені т. зв. транспортні сертифікати (безпроцентні) вартістю 5 руб. золотом. Випуск їх здійснив Наркомат шляхів сполучення. У народі транспортні сертифікати жартівливо називали «чертифікатами». На цих знаках поряд з підписом наркома фінансів, є підпис Ф. Держинського, тоді — наркома шляхів сполучення.

Упродовж 1923 року і першого кварталу 1924-го в обігу перебували як нові стійкі червінці, такі і старі грошові знаки, купівельна спроможність яких знижувалась. Поступово старі знаки витіснялись з обігу, зміцнювалась роль червінця. Однак таке одночасне перебування в обігу різних грошових знаків негативно впливало на господарське життя СРСР, у тому числі й України.

У березні 1924 року було остаточно завершено грошову реформу. В обіг випущені, крім червінців, так звані казначейські білети вартістю 1, 2 і 5 рублів. Співвідношення між казначейськими білетами і червінцями було 10 : 1. Старі грошові знаки (раднаки зразка 1923 р.) не випускали, а ті, що ще перебували в обігу, було вилучено шляхом викупу за курсом 1 руб. казначейського білета за 50 тис. руб. грошових знаків старого зразка.

Казначейські білети і монети (золота і срібна) швидко увійшли в обіг і завоювали своє місце поряд з червінцем як тверда валюта.

Монети номіналами 20, 15, 10 копійок (з білону) карбувались у 1921 — 1924 роках із зображенням гербів РРФСР, СРСР.

Полтинник (50 коп.) містив зображення коваля, 1 рубль — зображення робітника.

Серед підсумків проведеної 1922 — 1924 років грошової реформи виділяють такі:

- створена єдина грошова система на всій території СРСР;
- вирішено основне завдання реформи — підвищено купівельну спроможність рубля, загалом, зросла роль грошей в економіці країни;
- зміцнено систему фінансових відносин, створено міцне грошове господарство;
- поліпшено госиодарсько-фінансову діяльність промислових підприємств;
- створено єдиний емісійний центр; з 1925 року право емісії грошей було цілком закріплено за Держбанком.

5.3. ЗМІНИ У ГРОШОВІЙ СИСТЕМІ СРСР 1926 — 1957 РОКІВ

Українська РСР, увійшовши до складу Радянського Союзу (30 грудня 1922 р.), остаточно втратила ті формальні ознаки незалежності, якими вона нібито користувалась після її утворення. Особливо це стало відчутно після приходу до влади І. Сталіна. Із згортанням нової економічної політики поступово відбувається реформування й грошової системи в СРСР.

У липні 1926 року було заборонено вивозити радянську валюту за межі СРСР, а в березні 1928-го — ввозити червінці з-за кордону.

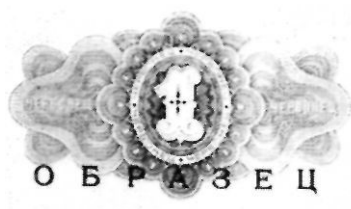
У 1930 році відбулось руйнування існуючої грошової системи. Було ліквідовано срібні і золоті монети.

1931 року монети вартістю 10, 15, 20 коп. карбувались зі сплаву — 80% міді і 20% нікелю.

їх ескіз розробив О. П. Васютинський. На лицьовому боці — зображення робітника з молотом у руці. Він притримував щит з написом номіналу. *Уперше* на радянських монетах з'явилося повне найменування держави «Союз Радянських Соціалістичних Республік». На гербовій стороні було вміщено лозунг «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!». Перевантаженість монетного поля елементами оформлення створювала труднощі для виробництва.

1 червінець.
СРСР, 1926 р.

10 червінців.
СРСР, 1926р

У результаті тип мідно-нікелевих монет 1931 року проіснував до 1935-го р. У 1935-му рисунок обох боків 10, 15 і 20 коп. був спрощений.

Ці номінали випущені в обіг у невеликій кількості і тепер — це рідкісні радянські монети.

З 1935 року дизайн нікелевих монет 10, 15, 20 коп. було дещо змінено. Реверс монет — цифра номіналу, яка була у восьмиграннику, навколо якого — колоски.

До 1935 року відноситься перший випуск монетоподібних жетонів, що призначались для проходув метрополітен через спеціальні каси — турнікети.

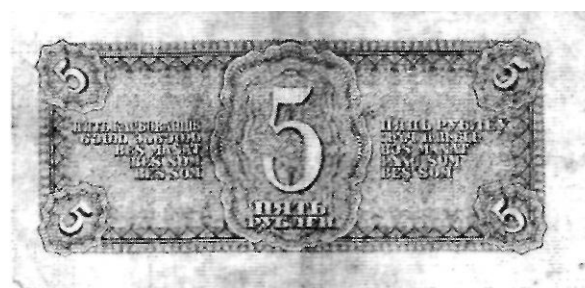
Основні події монетного виготовлення 1921 — 1935 років

Дата	Подія
1921	- відновлено роботу Петроградського монетного двору;
1923	- початок карбування срібної монети — 1 руб., полтинників, розмінної монети — 20, 15, 10 коп.;
1924	- випуск золотих червінців (відіграли важливу роль у зміцненні паперових грошей);
1925	- карбування срібної монети (номіналами від рубля до гривеника);
1926	- карбування мідної монети (до 0,5 коп.);
1931	- карбування бронзової монети замість мідної;
1935	- заміна в карбуванні срібної монети нікелевою; - встановлення нового зразка нікелевих монет

1937 року курс рубля встановлювався у співвідношенні: 5 руб. 30 коп. = 1 долар США, що відповідало золотому вмісту рубля — 0,167674 г чистого золота. Так було до 1950 року.

Грошове виробництво СРСР, що почало потроху налагоджуватись після революційних і воєнних потрясінь, зазнало нового удару в роки Другої світової війни.

Ленінградський монетний двір у зв'язку з воєнною обстановкою зупинив свою роботу в серпні 1941 року. Частина працівників була мобілізована в діючу армію, інша — перейшла на оборонні заводи, основне обладнання підприємства евакуйовано в м. Краснокамськ Пермської обл. Там, на території й у спорудах паперової фабрики Держзнаку почали відновлювати виробництво. Робота Монетного двору відновилась у листопаді 1941-го. У третьому кварталі 1942 року розпочалось карбування монети. При цьому в її виготовленні були певні особливості.

3 руб. і 5 руб. СРСР, 1938р.

1-копійчані монети у 1942 — 1944 рр. взагалі не карбувались. 2-копійчані були випущені в 1942-му лише на незначну суму — 9 крб. (450 шт.). Цих монет нема ні в державних, ні в приватних колекціях. У 1943 - 1944 рр. 2 коп. не карбували. У 1942 — 1944 роках 3 коп. і 5 коп. не випускали.

Монети вартістю 10, 15 і 20 коп. виготовляли упродовж усієї війни, але виробництво їх становило майже половину довоєнного рівня (близько 200 млн. шт. у рік).

Великі труднощі в той час були з кадрами. Гостро відчувався брак нової техніки, доброякісного металу. Деякі штемпелі зношувались, проте не вилучались з виробництва, а ремонтувались і далі застосовувались. Це знайшло своє відображення на гербових сторонах монет вартістю 15 коп. і 20 коп. 1943-го і 1945 років випуску.

На лютий 1944 року припадає прорив блокади Ленінграда. Як результат — Ленінград отримав нормальне сполучення зі всією країною, і майже одразу розпочалось відновлення роботи Монетного двору. Першу радянську монетну продукцію підприємство випустило 20 червня 1944-го, але річний план випуску — 98,6 млн. монет — виконаний не був.

Лише 1946 року Монетний двір увійшов у нормальний режим роботи й почав виконувати державні плани. Президія Верховної Ради СРСР затвердила зображення герба з 16 витками стрічки. Було враховано входження до СРСР Молдавської, Естонської, Литовської, Латвійської і Карело-Фінської РСР. Оскільки 1947 року монети не карбували, то зміни зображення герба на них відбулось лише 1948-го.

1956 року Указом Президії Верховної Ради СРСР Карело-Фінську РСР було перейменовано на Карельську АРСР. Кількість витків у перехваті стрічки скоротилось до п'ятнадцяти. 1957 року це знайшло відображення і в рисунку гербової частини монет.

Монети різних років карбування (з 1935-го до 1957-го) відрізнялись тільки за кількістю перехватів стрічок у Державному гербі. Кількість перехватів відповідала кількості республік, що входили до складу СРСР на момент карбування.

Унікальним явищем в історії грошей були так звані *«табірні» гроші*, створені у Державному управлінні таборів (російською — ГУЛАГ) у час панування в СРСР тоталітарної влади Сталіна (1928 — 1953). Їх зразками є гроші вартістю 50 коп., 1 руб., 10 руб.

На них розміщено напис: «ходить серед зеків». На території ГУЛАГу перебували й так звані «розрахункові» чеки. В'язні могли купити необхідне за значно нижчими цінами, ніж на волі, але на волі ці гроші як засіб платежу не приймали.

ВИСНОВКИ

- Фінансова криза, що посилилась після Жовтневого перевороту, призвела до хаосу в грошовому господарстві перших років радянської влади. Гроші, крім уряду РРФСР, виготовляли приватні особи, державні заклади. Поширювались такі гроші на чітко означеній території (т. зв. «локальні» гроші).
- Унормувати грошові відносини вдалося лише внаслідок проведення грошової реформи 1922 — 1924 рр., коли було створено єдину грошову систему на всій території СРСР.
- Подальший розвиток грошових відносин пов'язаний зі змінами, що почались з 1926 р. Було встановлено курс радянського рубля щодо долара США. Визначено золотий вміст рубля.
- У ході Другої світової війни грошове виготовлення значно скоротилось у зв'язку із евакуацією Ленінградського монетного двору.
- У час правління в СРСР Й. Сталіна з'являються «табірні» гроші, що були в обігу у в'язницях Державного управління таборів.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

- Грошова реформа — див. «Ключові терміни і поняття» у темі 4.
- Девальвація — див. «Ключові терміни і поняття» у темі 4.
- Деномінація — зміна номінальної вартості грошових знаків для стабілізації валюти чи спрощення розрахунків. Деномінація відбувається шляхом обміну за встановленим співвідношенням старих грошових знаків на нові. У тому ж співвідношенні змінюють ціни на товари та послуги. Деномінація здійснюється в умовах значного знецінення грошей і сприяє скороченню їх кількості в обігу, вилученню зайвих грошей.
- Казначейські білети — різновидність паперових грошей. Випускались для покриття бюджетних витратків і не обмінювались на золото.
- Червінець — назва золотих монет (дукатів) у Росії. 1701 року Петро I випустив перший червінець, що відповідав стандартам золотого дуката (3,4 г). З того часу золота монета займає значне місце в грошовому обігу Росії.

Для стабілізації радянського рубля 1922 року Держбанк СРСР розпочав випуск банківських білетів вартістю 1, 2, 3, 5, 10, 25, 50 червінців (7,74 г чистого золота). Червінець міцно утвердився в грошовому обігу країни, витісняючи держзнаки. Саме це сприяло успішному завершенню грошової реформи 1922 — 1924 років. У результаті грошової реформи 1947 року червінці були замінені новими банківськими білетами, вартістю в рублях.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. *У чому особливість грошових випусків перших років радянської влади в Росії?*
2. *Якими були головні причини фінансової кризи 1917 — 1919 рр.?*
3. *Що таке «локальні» гроші? Назвати приклади їх випуску.*
4. *Коли в Радянській Росії проведено першу грошову реформу? Якими були її результати?*
5. *Час проведення й суть другої деномінації в СРСР.*
6. *Які зміни відбулись у грошовому господарстві у зв'язку з приходом до влади в СРСР Й. Сталіна?*
7. *Назвати основні події монетного виготовлення 1921 — 1935 рр.*
8. *Яким було співвідношення радянського рубля і долара США у 1937 р.?*
9. *Проаналізувати стан грошового виробництва у роки Другої світової війни?*
10. *Чому «табірні» гроші дослідники схильні вважати унікальним явищем в історії грошей?*

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Глейзер М. Советские **монеты 1921** — 1986 годов // Филателия СССР. - 1969. - № 4-5.
2. Дьячков А., Узденников В. Монеты России и СССР. — М., 1978.
3. Лановик Б. Україна і світ: історія господарства. — К., 1995.
4. Мельникова А. Булат и злато. — М., 1990.
5. Мошнягин Д., Дашевский Н. Каталог монет советского чекана //Советский коллекционер. — 1974. — № 12.
6. Сенилов Б. Военные деньги Второй мировой войны. — М., 1991.
7. Федоров-Давыдов Г. Монеты— свидетели прошлого. — М., 1985.
8. Фортинский С. Описание советских монет за период с 1921 по 1952 гг. //Нумизматический сборник. Ч. 1 (вып. 25). — М., 1955.
9. Щелоков А. Монеты СССР. — М., 1989.
10. Щелоков А. Свидетели истории. — М., 1987.

Тема 6

ГРОШІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1917 — 1920)

6.1. ПОЧАТКИ ДЕРЖАВОТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ ТА ФОРМУВАННЯ ВЛАСНОЇ ГРОШОВОЇ СИСТЕМИ У 1917-1918 РОКАХ

Українська Центральна Рада була створена у березні 1917 року (у час загального піднесення національно-визвольних змагань у ході Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917-го). 20 листопада того ж року Третім Універсалом "она і проголосила утворення Української Народної Республіки.

Одним з головних завдань УНР було впровадження власних грошей через формування національної грошової системи. Проте, перебуваючи у федеративному зв'язку з Росією, УНР не отримувала з Москви жодної грошової підтримки. Ці та інші факти змусили прискорити процес запровадження власної валюти.

Було обрано міністра фінансів М. Туган-Барановського, якого згодом замінив на цій посаді М. Лазаренка, котрий організував Генеральний секретаріат фінансів. Розпочато роботу над формуванням державного бюджету.

У час найбільшої необхідності в грошах 4 грудня 1917 року було ухвалено постанову про обіг на рівні з кредитними білетами царського і Тимчасового урядів Росії різних державних позик і купонів до них, як сурогату грошей, із зазначенням терміну — до 1 березня 1918-го.

22 грудня 1917 року Центральна Рада ухвалила Закон про утворення Українського державного банку. Було скасовано відділи російських банків в Україні.

Упорядковуючи державне життя України, 19 грудня 1917 року Центральна Рада постановила випустити українські грошові знаки вартістю 100 карбованців. Цю ідею одностайно підтримали всі українські державні й політичні органи. Ідучи на випуск власних

грошей, уряд наражався на певний ризик, оскільки не було відомо, як українське населення сприйме нові українські гроші.

Перші українські паперові гроші були випущені 24 грудня 1917 року (за старим стилем) як кредитові білети вартістю 100 крб. (1 крб. містив 17,427 частки широкого золота, як і російські рублі).

Назва «карбованець» була дотримана через те, що існувало однакове співвідношення до російського рубля, що значно полегшувало товарно-грошові відносини.

Автором ескізу 100-карбованцевої купюри був видатний український художник-графік Георгій Іванович Нарбут. При її оформленні Нарбут використав вишукані орнаменти в дусі українського бароко, декоративні шрифти, уперше — зображення тризуба. Цікаво, що саме з випуском 100 карбованців пов'язаний вибір тризуба як державного герба України. Нарбут, проектуючи ескіз купюри, звернув увагу на тризуб, котрий було вміщено на монетах княжої доби, і вдало помістив його на нових грошах.

Оригінальний знак — тризуб — одразу запам'ятався українським патріотам. М. Грушевський, зокрема, наголосив на тому, що це «оздоба питоменна, а не позичена».

Гроші виготовлялись у Києві в друкарні В. Кульженка. Їх офіційна назва — державний кредитовий білет. Випущено було 55 тис. примірників на суму 5,5 млн. крб.

Написи на них велись чотирма мовами — українською, російською, польською, єврейською. Саме тому в народі нові гроші іноді називали «єврейськими». Подаючи написи чотирма мовами, уряд намагався виявити свою лояльність і толерантність до найчисельніших національних меншин, що проживали в Україні.

100-карбованцеві купюри перебували в обігу до липня 1918 року.

6 січня 1918 року (за новим стилем) Українська Центральна Рада ухвалила Закон про випуск державних кредитових білетів УНР. Згідно з цим законом:

- державні кредитові білети забезпечувались державним майном; емісія їх строго обмежена;
- кредитні білети випускались у карбованцях;
- держава регламентувала обов'язковість їх прийняття на всій території України;
- російські гроші й надалі залишались законним засобом платежу в Україні;
- Українська держава гарантувала вільний обмін російських грошей на українські;

- встановлювалось покарання за фальшування грошей — каторжні роботи та позбавлення прав.

22 січня 1918 р. відбулось урочисте проголошення Четвертого Універсалу, за яким «Україна ставала самостійною, ні від кого незалежною державою» •

Але через активні зовнішні втручання у внутрішні справи молодій Українській державі уряд УНР наприкінці січня 1918-го був змушений відступити спочатку до Житомира, згодом — у Сарни Рівненської області.

Трохи згодом, 9 лютого 1918 р. між УНР і державами Антанти підписано Брест-Литовський мирний договір. Радянські війська залишили Україну.

Повернувшись до Києва, Центральна Рада продовжувала самостійну фінансову політику.

1 березня 1918 року Центральна Рада ухвалила закон про гривню — як основну грошову одиницю УНР, про карбування монети— шаг. Гривня ділилась на 100 шагів і містила 8,712 частки чистого золота. Закон передбачав карбування золотої монети номіналом 20 гривень, які дорівнювали царській десятиці.

Зі срібла виготовляли шаги номіналом 1, 2, 5, 10, 20, 50. На їх аверсі — назва монети, рік емісії, назва місця емісії; на реверсі — напис «УНР» із зображенням тризуба.

30 березня 1918 року було видано Закон про випуск знаків Державної скарбниці в карбованцях (25 і 50 крб.).

У роботі над оформленням 25 і 50 крб. художник О. Красовський використав фрагменти стародруків, козацьких грамот. Уперше на грошах УНР вжито зображення селянки зі серпом і робітника з лопатою.

У законі також йшлося про те, що карбованці можна обмінювати на гривні у співвідношенні 1:2. Було встановлено номінали кредитних білетів — 2, 5, 10, 20, 50, 100, 500, 1000 гривень. Їх авторами були Г. Нарбут, В. Кричевський, І. Мозалевський.

Поява українських грошових знаків у відродженій Українській державі викликала надзвичайне захоплення серед населення. Ось як зустрічало їх українське населення: «...свої, наші українські гроші, — переливалось у устах мільйонів мас... Плакали з радості, молились і цілували «свої гроші». Там, де величні та чарівні слова універсалів викликали ще невпевненість і тривогу, «нові гроші» не царів, а селян, додавали впевненості та віри у тривалість нового життя».

Попри загальну ейфорію з приводу випуску власної грошової одиниці, уряд УНР чітко визначив основні завдання фінансової політики. На думку голови Центральної Ради М. Грушевського, «основним завданням мусить

бути се, щоб такий курс мали наші паперові гроші, себто щоб наш кредитовий білет на 20 гривень дійсно відповідав золотій монеті в 20 гривень, а тоді відповідатиме англійському фунту і золотому 20-марковикови і наш паперовий кредитовий білет на 20 гривень. Сього треба досягти, і тоді наша гривня буде в честі і поважанню».

Такі завдання стояли перед урядом УНР у березні-квітні 1918 року.

6.2. ГРОШОВЕ ГОСПОДАРСТВО ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ, ДИРЕКТОРІЇ (середина 1918-го — 1920 років)

29 квітня 1918 року за активного втручання австро-німецьких окупаційних військ було розпущено уряд УНР — Центральну Раду, проголошено Українську державу на чолі з гетьманом П. Скоропадським, колишнім царським генералом, нащадком давнього козацького роду Скоропадських.

Власне, на той час припадає певна стабілізація грошової системи України, яка могла задовільно обслуговувати державні й господарські потреби.

У часи Гетьманату відновлювалась розбалансована фінансово-кредитна система України. Вдалось створити державний бюджет. Законом від 9 травня 1918 р. в Українській державі відновлювалась національна грошова одиниця — карбованець, стабільність якого зміцнювалась. Карбованець поділявся на 200 шагів. Він забезпечувався природними багатствами України. У гетьманській державі допускався неконтрольований обіг російських рублів і «керенок», німецьких марок й австро-угорських крон.

У час Гетьманату було встановлено високий курс обміну гривні. Для прикладу:

1 український карбованець = 0,5 золотого франка;

1 гривня = 1 австро-угорській кроні;

1 гривня = 1,33 німецької марки.

10 серпня 1918 року було утворено Український державний банк.

Уряд П. Скоропадського продовжив шойно розпочату Центральною Радою емісію гривень.

Протягом 1918 року в Берліні за ескізами українських художників було видруковано грошові знаки вартістю 2, 10, 100, 500 гривень.

Автором ескізу 2 гривень є В. Кричевський. Ескіз виконаний у стилі модерну. Купюра оздоблена досить простим геометричним орнаментом. Зображення коріння дерева на звороті символізує давні історичні корені українського народу. Уміщений тризуб є дещо відмінним від тризуба у виконанні Нарбута. Цей тризуб — це сокіл у польоті, що символізує мужність українців.

На десятигривенних купюрах, виготовлених за малюнком художника Г. Нарбута, лицьова частина складалась з орнаментальної рамки, герба і шрифту. Рамка взята з відомої гравюри XVII століття «План Києва» Афанасія Кальнофойського. Усі тексти виконані з краших зразків українських стародруків. Спеціалісти вважають, що шрифт тексту на цій купюрі взято з Пересопницького Євангелія — пам'ятки мистецтва XVI століття. На зворотному боці — витяги із закону УНР, широка орнаментована рамка й оригінальне число «10», складене з квітів і листя.

Найціннішою з погляду мистецтва є купюра в 100 гривень. На лицьовому боці під написом «Українська Народна Республіка» впадає в око, насамперед, овальний вінок з квітів і плодів, що ростуть в Україні, з тризубом у центрі. Обабіч купюри: зліва — селянка в національному вбранні зі снопом пшениці й серпом у руці, яка символізує українське селянство. Обличчям вона нагадує Лесю Українку; справа — чоловік у фартусі поверх українського селянського одягу, що спирається на молот, оббитий лавром (символізує робітництво). Обличчя — відомого українського філософа Григорія Сковороди. Зворотний бік знака прикрашають дві колони, поверх яких розміщені стилізовані квіти. У центрі — лавровий вінок, у середині якого — тризуб. Справа і зліва в розетках — число «100», нижче — текст закону. Поле біле, сіткою бузкового кольору. Цей білет — найкращий у серії грошей Г. Нарбута.

500 гривень, виготовлені за проектом Нарбута, містять зображення голови жінки з античним профілем у вінку з квітів, що символізує відродження України. Від неї розходяться промені. Обабіч зображено тризуб у пшенично-волошковому та квітково-плодовому вінках. На звороті на тлі тризуба — витяги із закону, інші написи й зображення. Число номіналу виконано тим самим квітковим орнаментом, що й на 10 гривнях.

Стиль виконання — так звана українська антика. Зразки тризуба, вміщені на купюрі, характерні для українських вишивок.

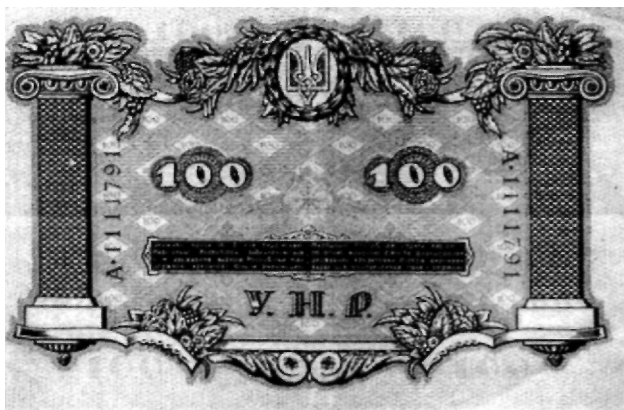
У час Гетьманату в обігу перебували також білети Державної Скарбниці номіналами 50, 100, 200, 1000 гривень, на яких містились і відрізни купони, які при потребі відрізалась і використовувались як законний платіжний засіб.

На той час інфляція набула катастрофічних розмірів, і вартість паперових грошей падала. Ось чому уряд гетьмана наказав виготовити якомога більше купюр у 1000 і 2000 гривень. Малюнки цих грошових знаків виконав І. Мозалевський. На них уже була назва «Українська Держава» (так при Скоропадському називалась Україна).

На білеті у 1000 гривень уміщено старий герб Києва: у центрі — лавровий вінок, запозичений з панегірика 1622 року, присвяченого пам'яті Петра Конашевича-Сагайдачного.

100 гривень.
УНР, 1918 р.

Щодо 2000 гривень, то ця купюра нічим особливим не відрізняється — була дуже схожа до 1000 гривень. Навіть при загальному огляді цих грошових знаків розуміємо, що вони належать одному авторові.

Як і попередній випуск, гривні друкувались у Берліні, але не точно за [ескізами. Німецькі друкарі свавільно змінювали колір тощо. Це погіршувало вигляд грошей.

Нові паперові гривні (1000, 2000 гривень) були випущені в обіг 17 жовтня 1918 року — за 59 днів до падіння Гетьманщини.

У період Гетьманату було виготовлено ще кілька проектів поштових марок, які мали «ходити на рівні з дзвінкою монетою». Відомі проекти

10 шагів (з портретом українського князя Костянтина Острозького) та 40 шагів (з портретом Петра Дорошенка), виконані Г. Нарбутом, але в обіг вони випущені не були.

Після переходу влади в Україні у листопаді 1918 року до Директорії на чолі з В. Винниченком та С. Петлюрою основною грошовою одиницею відновленої Української Народної Республіки знову було проголошено гривню.

Міністром фінансів уряду Директорії було обрано Б. Мартоса. 4 січня 1919 р. видано закон, спрямований на стабілізацію грошової системи України.

Згідно з цим законом було необхідно:

- встановити єдину (уніфіковану) грошову систему в Україні;

500 гривень.
УНР, 1918 р.

- припинити дію грошових засобів іноземних держав як засобів платежу в Україні;
- вилучити з обігу російські царські, думські гроші (окрім дрібних номіналів);
- провести обмін усіх російських грошей на українські до 15 лютого 1919 р.

Проте з великим запізненням згідно із законом Директорії УНР від 4 січня 1919 року українські гроші було визнано єдиним законним засобом виплат на території України. І хоч українська влада швидко втратила більшу частину території, все ж українські гроші мали більшу купівельну вартість, аніж «керенки», більшовицькі рублі чи «денікінки». Українські карбованці на звільнюваних територіях звичайно вимінювали за 4 радянські чи денікінські рублі. Щоб підвищити функціональне значення українських грошей і довіру до них у населення, Б. Мартос час від часу випускав на

250 карбованців.
Українська держава,
1919р.

ринок значну кількість цукру, борошна, спирту та інші продукти, які були в розпорядженні уряду.

Становище внаслідок проведення цих заходів дещо стабілізувалось.

1 березня 1919 року Мартос пішов у відставку, а новим міністром фінансів став В. Кривецький, а згодом — О. Чижевський.

У період Директорії було випущено п'ять грошових знаків: 10 крб.; 25 крб.; 100 крб. (народна назва — «богданівка» — зображення Б. Хмельницького); 250 крб. (народна назва — «канарейки» — водяні знаки — зірки жовтого кольору); 1000 крб. — найвищий номінал (народна назва — «рябі», «гетьманки» — зображення жінки з булавою).

Законним платіжним засобом на теренах України були облігації внутрішньої позики. Основні їх номінали 50, 100, 1000 грн., випущені в Берліні.

Розмінні монети — шаги — у формі марок. Народна їх назва — «метелики». На звороті був напис: *«Ходить на рівні із дзвінкою монетою»*.

3 карбованці.
ЖМУ.

1000 карбованців. Українська держава, 1919 р.

Коли на базарі вітер виривав з рук жінок ці клптики паперу розміром 24 на 30 мм, вони спересердя казали: «Де там ходить — літає, наче метелик». Їх випускали номіналами 10, 20 (проект А. Середи), 30, 40, 50 (проект Г. Нарбута).

Враховуючи складну політичну ситуацію, яка була на той час в Україні, певних труднощів зазнавала й грошово-фінансова політика держави,

посилився брак грошей на місцях. Тому окремі міста друкували власні гроші — так звані грошові знаки органів місцевого самоврядування з різними назвами (бони, чеки, розмінні знаки, розмінні білети) у багатьох містах України.

Зокрема, на Волині свої гроші друкували Кременець (розмінні білети вартістю 1, 2, 5 карбованців), Дубно (чеки вартістю 10 карбованців), Луцьк (розмінні знаки — 20 гривень), і у Галичині — Золочів (5 і 10 гривень), Тернопіль (бони — 2, 10, 20, 50 гривень), Збараж (бони — 1, 5, 10 гривень), Сокаль (бони — 1 гривня).

20 листопада 1920 року за наказом Симона Петлюри уряд Директорії припинив свою діяльність, отож і відпала потреба у власних грошах.

Усього за часів існування Української держави випущено 24 грошових знаки. З них три — за час існування Центральної Ради, 16 — Гетьманату, 5 — Директорії.

У Державній друкарні Берліна було випущено 10 білетів Державної скарбниці — сім за проектом Г. Нарбута, два — І. Мозалевського, один — В. Кричевського.

Українські гроші виготовляли в Києві, Берліні, Кам'янці-Подільському, Станіславові. У розробці ескізів брали участь відомі українські художники — Нарбут, Мозалевський, Красовський, Кричевський, Романовський, Золотов, Приходько, Середа.

Усі українські гроші були виконані на високому мистецькому рівні, яким вражають і сьогодні.

6.3. ТВОРЦІ ГРОШЕЙ УКРАЇНИ

Непересічним явищем в історії українського образотворчого мистецтва є творчість українських художників — оформлювачів національної валюти: карбованців, гривень, шагів.

Найбільше зусиль у цій царині доклав Георгій (Григорій, Юрій) Нарбут (1886 — 1920) — відомий художник-графік, ректор Академії мистецтв у Києві (з 1918 р.). Серед великої кількості його творів — цикл державних паперів, банкнот, поштових марок, грамот тощо. Йому належать ілюстрації до книг, обкладинок, заставки та ін. Г. Нарбут — автор першого грошового знака — 100 крб., трьох кредитових білетів у гривнях (10, 100, 500), чотирьох облігацій у гривнях (50, 100, 200, 1000) та розмінної дзвінкої монети — 30, 40, 50 шагів, надрукованих у 1918—1919 роках. Крім цього, 1920 року у Відні розпочато друкування двох білетів — 50 і 1000 гривень, але емісію їх не було завершено.

Слід зазначити, що художник не копіював існуючі банкноти, а створив власний, глибоко національний малюнок у стилі українського бароко.

Найціннішими з мистецького погляду є вже згадувані 100 гривень. Це справжній шедевр нової української графіки за широтою використання традиційних форм, ґрунтовністю їх модернізації, багатством сюжетного ряду.

Нарбутівські роботи знали далеко за межами України. У Франції їх ставили як приклад, зразок виконання державних паперів. У Німеччині ними захоплювались найкваліфікованіші майстри друкарства.

Василь Кричевський (1873 — 1952) — видатний митець-графік, «батько» нової української школи в архітектурі, графіці, декоративному та промисловому мистецтві. В. Кричевський був автором банкноти — 2 гривні (1918 р.), герба України та державної печатки.

Іван Мозалевський — графік, автор ілюстрацій до книг, мініатюр на слоновій кістці. І. Мозалевський є автором кредитових білетів вартістю 1000 і 2000 гривень, видрукованих 1918 року в Берліні.

Григорій Золотов — відомий маляр і графік, викладач друкарської школи В. Кульженка Києві. Він є автором грошових знаків на 10 крб., видрукованого у Кам'янці-Подільському (1919), та 1000 крб.

Олександр Красовський (1891—1921) — графік, автор грошових знаків 'на 25 і 50 крб., видрукованих у Києві в квітні 1918-го.

Антін Приходько — графік, автор грошових знаків на 25 і 250 крб., видрукованих 1919-го у Кам'янці-Подільському.

Антін Серeda (1890—1961) — графік, автор і майстер декоративного мистецтва, професор Художнього інституту в Києві. Автор поштових марок України (10, 20 шагів), видрукованих у Києві в серпні 1918 року.

Емісія грошей в Українській державі (1917 — 1920)

№ п/п	Назва номіналу	Рік емісії	Автор проекту
ЦЕНТРАЛЬНА РАДА			
1	100 крб.	грудень 1917 р.	Г. Нарбут
2	25 крб.	квітень 1918 р.	О. Красовський
3	50 крб.	квітень 1918 р.	О. Красовський
ГЕТЬМАНАТ			
4	10 шагів	квітень 1918 р.	А. Середа
5	20 шагів	квітень 1918 р.	А. Середа
6	30 шагів	квітень 1918 р.	Г. Нарбут
7	40 шагів	квітень 1918 р.	Г. Нарбут
8	50 шагів	квітень 1918 р.	Г. Нарбут
9	50 гривень (білет Державної Скарбниці)	травень 1918 р.	Г. Нарбут
10	100 гривень	травень 1918 р.	Г. Нарбут
11	200 гривень	травень 1918 р.	Г. Нарбут
12	1000 гривень	травень 1918 р.	Г. Нарбут
13	2 гривні (Державний кредитовий білет)	жовтень 1918 р.	В. Кричевський
14	10 гривень	жовтень 1918 р.	Г. Нарбут
15	100 гривень	жовтень 1918 р.	Г. Нарбут
16	500 гривень	жовтень 1918 р.	Г. Нарбут
17	1000 гривень	жовтень 1918 р.	І. Мозалевський
18	2000 гривень	жовтень 1918 р.	І. Мозалевський
19	1000 карбованців	1918 р.	І. Золотов
ДИРЕКТОРІЯ			
20	100 крб. (Знак Державної Скарбниці)	серпень 1919 р.	Г. Нарбут
21	250 карбованців	серпень 1919 р.	М. Романовський
22	1000 крб.	серпень 1919 р.	І. Золотов
23	10 крб.	серпень 1919 р.	І. Золотов
24	25 крб.	жовтень 1919 р.	А. Приходько
25	5 гривень	1920 р.	І. Золотов
26	50 гривень (Державний кредитовий білет)	1920 р.	А. Середа, Г. Нарбут
27	1000 гривень	1920 р.	Г. Нарбут

в обіг
не були
введені

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Гривня	— див. «Ключові терміни і поняття» у темі 2.
Частка широкого золота	— одиниця виміру ваги, що дорівнює 0,044 г золота (1 частка).
Карбованець	— див. у темі 4 «Ключові терміни і поняття».
Шаг	— народна українська назва монети, що мала вартість 2 коп. (до середини XIX століття). Пізніше шагом називали грош, або монету вартістю 1/2 коп.
Шеляг	— народна назва російської копійки в Україні у XIX ст. Великі рахунки велись на копу (кіпник), що дорівнювала 50 шелягам.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. З якими подіями був пов'язаний випуск грошей у Київській Русі у X ст. і в Українській державі 1917-1918 років? Зробити порівняльний аналіз.
2. Перерахувати ознаки державності. Яке місце серед них займає формування власної грошової системи?
3. Назвати основні елементи грошової системи 1917— 1920 років.
4. Хто з відомих митців працював над створенням грошей періоду існування української державності 1917 — 1920 рр.?
5. Чому першими грошима, що були випущені в обіг, стали карбованці, а вже згодом — гривні?
6. Коли було створено Український державний банк? Які його основні функції?
7. Скільки грошових знаків було випущено за часи правління Центральної Ради, Гетьманату, Директорії?
8. Де друкували українські гроші?
9. Які найбільші номінали карбованця, гривні, шага?
10. З чим пов'язаний занепад власної монетної системи в Україні у 1920-1921 роках?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький П. О. Георгій Іванович Нарбут. Нарис про життя і творчість. — К., 1959.
2. Бойко А. Нарбутів «гріх» // Пам'ятки України. — 1990. — № 3. — С 10 - 14.
3. Георгій Нарбут: Альбом. — К., 1983.
4. Гловінський Е. Гроші // Енциклопедія українознавства. Т. 2.— Львів, 1993.
5. Гнатишак М. Державні гроші України 1917 — 1920 рр. — Клівленд, 1974.
6. Гнатишак М. Паперові грошові знаки на українських землях // Літопис Червоної калини. — 1931. — № 3. — С. 12 — 25.
7. «Гроші» — слово немецкое // Киевские ведомости. — 1996. — 7 вересня. — С. 10.
8. Грушевський М. Ілюстрована історія **України**. — К., 1992.
9. Грушевський М. На порозі нової України. — К., 1991.
10. Грушевський М. Українська гривня. Гроші УНР // Народна воля. — К., 1918.
11. Из истории денег // Украина-бизнес. — 1995. — № 6. — С. 3.
12. Кавун О. Від гривні до гривні // Голос України. — 1996. — № 192 - 193. - С. 11.
13. Кирилець А. Гроші Української держави // Літературна Україна. — 1990. — 25 жовтня. — С 6.
14. Лановик Б. Україна і світ: історія господарства. — К., 1995.
15. Ленкавський С. Альбом українських грошей. — Мюнхен, 1972.
16. Майстер української графіки. — Суми, 1986.
17. Мартос Б., Зозуля Я, Гроші Української держави.— Мюнхен, 1972.
18. Обідний М. Графіка українських грошових знаків // Стара Україна. - 1925. - № 11-12. - С 198. - 200.
19. Попович Л. Українські гроші // Український філателіст. — К., 1967.
20. Тхоржевський Р. Паперові гроші України 1917 — 1920 рр. // Вісник НБУ. - 1996. — № 4. - С 81 — 89.
21. Українська валюта: погляд з канадського боку // Голос України. — 1992.— 18 квітня. — С 5.
22. Ющенко В., Панченко В. Історія української гривні. — К., 1997.

Тема 7

ГРОШОВИЙ ОБІГ ПОНЕВОЛЕНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (1918—1944)

7.1. ГРОШОВА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІД ВЛАДОЮ ПОЛЬЩІ, ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНИ ТА РУМУНІЇ (1918—1939)

7.1.1. Грошова система українських земель під владою Польщі

Відновлення незалежності Польщі, яка перебувала в складі Російської імперії, розпочалось восени 1918 року. Поразка Німеччини, розпад Австро-Угорської імперії та підтримка західноєвропейських країн і США прискорили процес державотворення в Польщі. 6 листопада 1918-го у Любліні виник перший незалежний уряд Польської республіки, який очолив Ю. Пілсудський. Формування Польської держави було завершено встановленням її кордонів за ухвалою Паризької мирної конференції в січні 1919 року й прийняттям конституції у березні 1921-го.

Починаючи з 1919 року, під польською окупацією опинились 125,7 тисячі квадратних кілометрів земель Східної Галичини і Західної Волині, що становило третину всієї площі тодішньої Польської держави. Відповідно до даних перепису 1932 року, на всій території проживало 8,9 млн. чоловік, у тому числі — 5,6 млн. українців. Ці масштабні надбання стали для Польщі не тільки новими джерелами сировини, дешевої робочої сили та ринками збуту, а й зумовили появу й загострення ряду зовнішніх і внутрішніх проблем, які дестабілізували ситуацію в країні.

Першу власну банкноту — 100 марок — Польща випустила 15 січня 1919 року в результаті проведених реформ.

У 1921 — 1924 роках на території українських земель у складі Польщі перебували в обігу польські марки: 1/2, 1, 5, 10, 20, 50, 100, 500, 1000, 5000, 250000, 500000, 1000000, 10000000... 3 41

інфляційної банкноти найвищою була купюра в 100 млн. марок, випущена 20 листопада 1923 року.

Щоб ліквідувати фінансовий хаос і припинити інфляцію, у квітні 1924 року замість цілком знецінених польських марок в обіг вводився злотий. Це відбулось у ході реформи 1924 р. за ініціативи міністра фінансів Польщі С. Грабського. Злотий поділявся на 100 грошів. Обмін старих польських марок на злоті проводився за курсом 1 800 000 марок = 1 злотий.

Уряд Польщі, проводячи грошову реформу, не зміг забезпечити розмінної монети у потрібній кількості, тому випускав розмінні монети на паперовій основі. На розрізаних банкнотах вартістю 1 і 10 млн. марок робили наддруки — 1 і 5 грош. Випустили їх в обіг у квітні 1924 року.

Польські злоті складались з грошей: 1 злотий — 100 грошей. Гроші були таких номіналів: 1, 2, 5, 10, 20, 50. Поряд з монетами ходили паперові банкноти: 1, 2, 5, 10, 20, 50 і 100 злотих.

Золотий курс становив: 1 дол. США — 5 злотих, але нестабільність у країні призвела до економічної кризи, в якій опинились майже всі країни Європи в 1929 — 1933 рр., і вже в 1934-му курс становив: 1 дол. США — 10 злотих.

20 злотих.
Польща, 1936 р.

Польські злоті були в обігу на західноукраїнських землях до 1 листопада 1939 р.; і обмінювались, після входження Західної України до складу УРСР, на радянські рублі за курсом 1:1.

Однією з особливостей міжвоєнного періоду в Польщі стало повернення до масового карбування приватних монет, творцями яких були військові торгові кооперативи, організовані при окремих полках, батальйонах, військових клубах. За умовами та характером обігу, зазначені металеві гроші польських полків можна віднести до знаків спеціального призначення. Виготовляли їх з цинку, алюмінію, рідше з міді та латуні, починаючи з 1920 року і використовували як у військових підрозділах армії Речі Посполитої, так і на окупованих нею територіях. Металеві бони військових кооперативів (здебільшого однотипні) дають підстави припускати, що існувала центральна монетна установа (двір), яка й займалась їх виготовленням. На аверсі карбувався номер і назва військової частини, а на деяких — ще й назва населеного пункту квартирування війська. На реверсі вказувались номінали бон.

Причиною емісії цих грошей було здійснення короткочасних позик кадровим офіцерам польської армії.

У стані економічної кризи та всезростаючої інфляції в Польщі бони на металевій основі були досить надійними засобами платежу вузького спеціального призначення.

7.1.2. Грошова система українських земель у складі Чехо-Словаччини та Угорщини

Після розпаду Австро-Угорської імперії гостро постало питання про майбутню долю Закарпаття. На з'їзді в Гомстеді в липні 1918-го було висунуто три варіанти вирішення карпатського питання:

- надання повної незалежності карпатським русинам;
- об'єднання з галицькими й буковинськими українцями;
- одержання автономії.

Закарпатські українці висловились за приєднання Закарпаття до Галичини, але на з'їзді у Скрептоні в листопаді 1918 року більшість його учасників висловились за приєднання Закарпаття до Чехо-Словацької Республіки, яку було проголошено 28 жовтня 1918-го.

Національною валютою нової держави трьох слов'янських народів: чехів, словаків і русинів — українців Чехо-Словаччини від 14 квітня 1919 року стала корона, яка поділялась на 100 гелерів. За час незалежності країни всього було випущено 26 банкнот номіналами: 1, 5, 10, 20, 50, 100, 500,

1000, 5000 крон. Поряд з банкнотами ходили номінали 1, 2, 5, 10, 20, 50 крон, а також 1,2, 5, 10, 20, 25, 50 гелерів.

Зі срібла карбували:

10 крон 1930 - 1933 рр.

20 крон 1933-1934 рр.

10 крон 1928 р. («10-річчя Республіки»)

20 крон 1937 р. («Ювілей президента Массарика»)

10 крон 1944 р.

20 крон 1941 р.

20 крон 1939 р., «Р»

50 крон 1944 р.

У період німецької окупації (1939 — 1945 рр.) було випущено:

5 гелерів 1942 р. (бронза, алюміній)

10 гелерів 1939 — 1942 рр. (бронза)

20 гелерів 1940 - 1941 рр. (бронза)

50 гелерів 1943 р. (цинк)

1 крона 1940 - 1942, 1944, 1945 рр. (нікель)

5 крон 1939 р. (нікель)

1 крона 1941 — 1944 рр.

Частина Закарпаття входила до складу Угорщини. Після розпаду Австро-Угорської монархії, до 1925 року в Угорщині в обігу була власна валюта в коронах одинадцяти номіналів — від 1 до 10 000, а згодом інфляційна — до мільйона.

Реформа 1925 року ввела нову валюту — пенге, яка складалась зі 100 філерів. Обмін проводився за курсом 12 500 корон на 1 пенге. Нову валюту початково надрукували на старих коронових банкнотах. До кінця Другої світової війни в обігу були банкноти 1, 2, 4, 5, 8, 10, 20, 40, 80, 100, 1000 пенге. На початках самостійності Угорщина використовувала на своїх банкнотах мови шести народів, у тому числі й українську — на останньому місці.

7.1.3. Грошова система українських земель під владою Румунії

Перед розпадом Австро-Угорщини 25 жовтня 1918-го у Чернівцях було створено Український крайовий комітет — як буковинська делегатура Української Національної Ради. Президентом краю було проголошено О. Поповича. Помірковані румуни на чолі з А. Ончулом погоджувались на поділ краю на українську і румунську частини, проти чого виступили румунські шовіністи на чолі з Я. Фльондором. 11 листопада 1918 року румунські війська окупували Чернівці та Північну Буковину. Нашвидку

сформований з числа румунів «генеральний конгрес Буковини» 28 листопада 1918-го проголосив злуку Буковини з Румунією. На мирній конференції в Сен-Жермені 10 вересня 1919 року за Румунією було визначено Південну Буковину, а в Сєврі 10 серпня 1920-го — усю Буковину.

За офіційною статистикою, 1920 року на території Румунії проживало близько 790 тис. українців, або 4,7 процента всього населення. Основними місцями їхнього проживання були Північна Буковина, Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії.

У 1919 році в Румунії відбулась грошова реформа, у результаті чого на одинадцять грошових знаках Австрії з номіналами від 10 до 10000 лєів ставили свій напис, а потім друкували власну валюту в лєях у восьми вартостях від 1 до 1000. Розмінна одиниця до лєя — бані. 1 лєя = 100 баням.

1000 пенге. Угорщина, 1945 р.

7.2. ГРОШОВА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ 1939 - 1944 РОКІВ

Період, що увійшов в історію людства під назвою Друга світова війна, охоплює рівно шість років — з вересня 1939-го по вересень 1945-го. Що стосується України, то Другу світову війну можна поділити на два виразних етапи. *Перший* розпочався 1 вересня 1939 року, коли німці напали на Польщу, а Радянський Союз незабаром окупував її східні території. Основна риса цього етапу, який торкався лише західних українців, полягала в переході їхніх земель під окупацію нової влади, насамперед — радянської. Зі вступом радянських військ на Західній Україні проводився обмін польських злотих на радянські рублі й червінці.

Декларація А. Гітлера від 12 жовтня 1939 року утворила з частини земель переможеної Польщі Генерал-губернаторство, уряд якого видав 1 березня 1940-го вісім паперових грошових знаків із номіналами: 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 і 500 злотих. На всіх ужито виключно польську мову. Німецький уряд, хоч завоював Польщу й проголосив її побічним краєм Рейху, не наважився зневажити польську мову, проте все ж заборонив друкувати зображення польського герба.

другий етап почався з нападом Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року й тривав до осені 1944-го, коли німецькі війська вигнали з України.

Одразу ж після вторгнення гітлерівська армія широко використовувала воєнні марки — білети імперських кредитних кас єдиного зразка, виплачуючи їх військовослужбовцям і купуючи на них харчі на місцевих ринках.

На захопленій території Радянського Союзу (як і в багатьох окупованих країнах Європи) німецькі власті зберегли за національною валютою — радянським рублем — силу законного платіжного засобу. Упродовж періоду окупації банківські та казначейські білети залишались в обігу і приймалися як купівельний і платіжний засіб. Офіційний курс окупаційної марки був значно завищений: 10 руб. за 1 марку, тобто майже в 5 разів більший порівняно з довоєнним курсом імперської марки.

Основними провідниками окупаційної емісійної політики були імперські кредитні каси, які регулювали грошовий обіг шляхом введення в обіг валюти в окупаційних марках. Особливо багато цих марок було в обігу в Україні.

Швидка окупація великих територій України призвела до створення 17 липня за ініціативою А. Гітлера нового міністерства для окупованих східних областей на чолі з А. Розенбергом — його міністром. 20 серпня 1941-го з окупованих українських земель Гітлер утворив Райхскомісаріат України з гауляйтером Східної Пруссії Е. Кохом на чолі та з осідком у Рівному на Волині.

Галичину у серпні 1941-го було прилучено до Генерал-губернаторства з центром у Кракові, а губернатором призначено А. Вахтера.

Цей окупаційний уряд України 10 березня 1942 року в Рівному разом з Центральним Емісійним банком України випустив вісім банкнот на доброму папері з водяними знаками у валюті карбованців: 1, 5, 10, 20, 50, 100, 200 і 500. Було також виготовлено 2 крб., але їх не було запущено в обіг.

Лицьова частина, виключно німецькою мовою, включала: цифрами і літерами: «Ein (Funf, Zehn, Zwanzig, Funfzig, Hundert, Zweihundert, Funfhundert) Karbowanez. Ausgegeben auf Grund der Verordnung von 5. Marz 1942. Zentralnotenbank Ukraine» і нечіткий підпис та штампель: німецький орел на свастиці, з написом довкола «Zentralnotenbank Ukraine», у правому нижньому полі червоною фарбою серійне число на номіналах 1, 5 і 10 крб., а шестицифрове на всіх вищих номіналах. Над цифрами в декоративних рамках рисунки:

- знака 1 крб. — цифра 1. Розмір банкноти (48 x 93 мм)
- знака 5 крб. — голова дівчини з квітами (60 x130 мм)
- знака 10 крб. — голова жінки з колосками пшениці (68 x150 мм)
- знака 20 крб. — голова робітника (75 x 164 мм)
- знака 50 крб. — голова шахтаря (85 x 174 мм)
- знака 100 крб. — голова моряка (92 x 177 мм)

5 крб. Україна, 1942 р.

200 крб. Україна, 1942 р.

- знака 200 крб. — голова жінки на тлі снопів (97 x 182 мм)
- знака 500 крб. — голова службовця (104 x 182 мм)

Зворотний бік був однаковий для всіх банкнот, двомовний: угорі — німецькою мовою «Zentralnotenbanlc Ukraine», у другому рядку — висота номіналу словом і «Karbowanez», а нижче зліва — «Geldfalschund wind mit Zuchthaaus bestraft». У центрі — великою цифрою номінал, а далі те саме в перекладі: «Фальшування грошових знаків карається тяжкою тюрмою», номінал (літерами) і «карбованців» та «Центральний Емісійний Банк України».

З випуском в обіг білетів у карбованцях населення до 25 липня 1942 року повинно було обміняти радянські грошові знаки в купюрах по 5 руб. і вище на карбованці. Крім цього, в Україні залишались у грошовому обігу ще й скарбничі білети переважно купюрами в 1 і 3 руб., окупаційні рейхсмарки, радянська розмінна монета, а також німецька монета — 1,5 і 10 пфенінгів.

Швидке знецінення карбованців почалось з часу наступу Червоної Армії навесні та влітку 1944 р., приблизно тоді ж відбулась масова відмова від окупаційних марок, курс яких на «чорному ринку» став стрімко падати.

До 1 січня 1944 року емісія банку України становила 1 195 млн. марок.

Попри те, що ці грошові знаки було видруковано в Німеччині та з технічного погляду вони були дуже високоякісні, для українського населення це були гроші окупантів, чужі та ворожі.

Упродовж Другої світової війни Закарпатська Україна залишалась у складі Чехо-Словаччини, і там ходили грошові знаки цієї країни.

У Протектораті Чехії та Моравії в 1939 — 1945 рр. гітлерівські окупанти випустили нові банкноти номіналами: 1, 5, 10, 20, 50, 100, 500, 1 000 і 5 000 корон.

Словаччина в часи своєї незалежності (1939 — 1944 рр.) емісувала 14 банкнот у валюті словацьких корон восьми номіналів: від 5 до 5000. Словацька корона мала 100 гелерів.

Офіційним днем завершення вигнання військ Німеччини та її союзників з території України вважається 14 жовтня 1944 року, коли відбулось урочисте зібрання в Києві, на якому українські землі було проголошено вільними від німецької окупації.

ВИСНОВКИ

- *Міжвоєнний етап та період Другої світової війни стали для населення Західної України одними з найскладніших як з політичного, так і з соціально-економічного погляду.*
- *Хоча принцип самовизначення націй отримав після першої світової війни загальне визнання, він застосовувався не завжди, внаслідок чого не всі народи здобули державність. Це, зокрема, і західні українці.*
- *Різні частини Західної України потрапили під контроль таких держав, як Польща, Чехо-Словаччина, Угорщина, Румунія. Політичні та економічні процеси в кожній з цих країн мали настільки значний вплив на підневільні західноукраїнські території, що*

українці не **мали** жодної можливості отримати суверенітет і створити власне грошове господарство.

Ситуація, яка спостерігалась у грошовому обігу Закарпаття, Східної Галичини, Західної Волині та Буковини, на той час була вкрай не вигідною для українців. Особливо негативний вплив мали роки німецької окупації під час Другої світової війни. Окупаційний уряд здійснював неодноразові емісії так званих «окупаційних», нічим не забезпечених грошей, випуск яких завжди призводив до знецінення національної валюти.

Через велику кількість різноманітних грошових знаків на території Західної України в той період існували сприятливі умови для фальшування грошей.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Валютний курс — вартісне співвідношення двох валют під час їх обміну; вартість грошової одиниці однієї країни, виражена в грошових одиницях іншої країни або у міжнародних платіжних засобах.

Воєнні гроші — це гроші, що використовуються як засіб платежу на окупованих або звільнених від військ ворожої країни територіях. Характеризуються:

- примусовим введенням у грошовий обіг в якості обов'язкових купівельних і платіжних засобів;
- встановленням твердого, переважно, завищеного курсу щодо національної місцевої валюти, що залишилась в обігу;
- випуском під фіктивне забезпечення (скарбничі векселі, облігації) державних позик з термінами погашення після закінчення і т. ін.

Воєнні грошові знаки емісувались як у місцевих грошових одиницях окупованих чи тих, що звільняються країн, так і у валюті країн-окупантів та країн-визволителів. Воєнні гроші — завжди інфляційні гроші, які піддаються швидкому знеціненню; їх

- емісія супроводжується примусовим вилученням значної частини заходів населення, а відповідно — і його розорення на окупованих територіях.
- Девальвація — див. «Ключові поняття і терміни» у темі 4.
- Інфляція — знецінення паперових грошей, що супроводжується зростанням цін на товари та послуги. Уперше цей термін використав американський економіст Дальмер для визначення грошового стану, який виник у США в зв'язку із громадянською війною (1861 — 1865). Ознаками інфляції є:
- підвищення цін на товари;
 - падіння купівельної спроможності грошей;
 - падіння курсу валюти країни;
 - підвищення курсу іноземних валют.
- Інфляція викликає розладнаність грошової системи, створює фінансове напруження в країні.
- Філер (угорська назва гелера) — розмінна монета Угорщини. У 1917 році 1 філер = 1/100 крони, з 1925 р. — 1/100 пенге, з 1946 р. — 1/100 форинта Угорської Народної Республіки. Філери випускали номіналами: 50, 20, 10, 5, 2, 1.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Яким було грошове господарство західноукраїнських земель у складі Польської держави?
2. Суть грошової реформи С. Грабського.
3. До якого часу гроші окупаційних держав перебували на території України і з чим це пов'язано?
4. Назвати особливості міжвоєнного періоду грошового обігу Польщі.
5. Назвати основні одиниці грошової системи:
Чехо-Словаччини;
Угорщини;
Румунії.
6. Дати опис грошей, що випускались німецьким окупаційним режимом для України в 1942 році.
7. Лати визначення воєнних грошей і назвати приклади їх поширення.
8. Чому емісія «окупаційних» грошей була невдалою для фашистського уряду?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатишак М. Гроші Української держави 1917 — 1920 рр. — Чікаго, 1971.
2. Кубійович В. Енциклопедія українознавства. — Львів, 1993.
3. Кучеренко Е., Мошнягин Д. Нумизматика в школі. — М., 1968.
4. Марковецька Г. Окупаційні паперові гроші Польщі, які були в обігу на території Східної Галичини (1919 — 1924 рр.) //Банківська система України: проблеми становлення та перспективи розвитку. Збірник тез доповідей. — Тернопіль, 1998. — С. 39.
5. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. — К., 1992.
6. Рудик В. Окупаційні металеві бони польських військових частин у Західній Україні (1920 — 1939 рр.) як історико-економічне джерело //Банківська система України: проблеми становлення та перспективи розвитку. Збірник тез доповідей. — Тернопіль, 1998. - С 38 - 39.
7. Рябченко П. Паперові гроші на території України // Розбудова держави. - 1996. - № 3. — С 25 — 27.
8. Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1991.
9. Сенилов Б. Военные деньги Второй мировой войны. — М., 1991.

Тема 8

ГРОШОВІ ДОКУМЕНТИ ОУН—УПА ПЕРІОДУ БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ (1942 — 1953)

В Україні в ході Другої світової війни діяли загони ОУН (Організації українських націоналістів), що заснував 1929 року у Відні полковник Є. Коновалець. У розпалі радянсько-німецької війни 1942 року на Волині створенню Українську повстанську армію (УПА) на чолі з Т. Бульбою-Боровцем. Метою діяльності цих організацій на цьому відрізку часу була боротьба проти німецького окупаційного режиму.

Галичині, за словами повстанського автора Г. Левенка, у цих планах відводилась роль «вихідної бази, джерела, звідки невинно черпались матеріальні й людські ресурси для бою на сході». Саме в підпіллі ОУН у Галичині визріла проблема мобілізації матеріальних засобів для фінансування військових та організаційних витрат.

Спеціальні служби рейху, займаючись вивченням процесів в українському національно-визвольному русі, констатували: «Фінансування руху Бандери йде у великій мірі з Галичини. Члени руху частково сплачують певні внески, або частково доставляють продовольство...»

У зверненнях ОУН до українського народу повстанці закликали: «Друже! Складай датки на революційний фонд і таким чином допомагай у сьогоднішній нашій визвольній боротьбі. Цього від тебе бажає сьогодні Україна».

Український визвольний рух, не маючи жодної підтримки з-за кордону, змушений був розраховувати на власні сили та на допомогу українського народу. Для цього ОУН—УПА випускала власні гроші — так звані «біфони». Вони не були білетами Державної скарбниці, швидше це були облігації довготермінової позики.

Поява й апробація грошових документів ОУН — біфонів — проходили, в основному, в Галичині, де грошовою одиницею під час окупації був польський злотий.

У 1943 року вони з'явилися на Волині та Рівненщині. На інших окупованих територіях України біфонів до 1944-го не було. Це пояснюється тією роллю, яку відігравала Галичина в розгортанні всенародного руху.

Біфони з'явилися у Галичині через кілька місяців після окупації. Вважають, що першим серед біфонів є грошовий документ, датований серпнем 1941 року. Виготовлений на обгортковому папері в традиційних для ОУН(б) червоно-чорних кольорах, і присвячений Святу зброї (31 серпня 1919 р. Київ звільнили від більшовиків війська Директорії). З 1920-х років цей день є Святом зброї.

Біфони поширювались серед населення за ціною 2 польських злотих або 1 німецька марка. Виявлені деякі особливості галицьких біфонів 1941 — 1943 років. Їх випускали друкарським способом лише Крайові Проводи ОУН. Формат їх був різним: від розмірів агітаційної листівки до поштової марки.

З осені 1942 року на Поліссі й Волині створюються збройні загони, які 14 жовтня об'єдналися і створили Українську повстанську армію. Завдяки їхній діяльності вже наприкінці 1942-го на Волині німецька адміністрація існувала лише в районних або окружних центрах, а сільська місцевість була повністю в руках повстанців.

У деяких повстанських районах Рівненщини в обіг були введені т. зв. «партизанські гроші». Сировиною для них служили окупаційні грошові знаки емісійного банку «Україна». Спеціально виготовленими штампелями на них проставляли написи на зразок «Слава Україні, героям слава!», «Слава Бандері!».

Характерною рисою грошових документів 1942 року є поява на них, поряд з тризубом, організаційної емблеми ОУН. Після розколу ОУН на дві гілки — бандерівців (провідник — С. Бандера) та мельниківців (керівник — А. Мельник), останні в своїй фінансовій діяльності використовували грошові документи з характерним лише для них використанням тризуба з мечем. У 1942-1943 рр. у Галичині вони випустили біфони

номіналами 1 і 5 карбованців із зображенням характерного тризуба з мечем і написами: «Власними силами», «Ми здобудемо силою те, що нам належить по праву».

Біфони мали ще одну функцію — протистояння (матеріальне, політичне) примусовому поширенню облігацій «державних позик СРСР», випуски яких у ті роки досягли піку.

На 1945 - 1946 роки припадає два випуски грошових документів ОУН, у кожному з яких було від 4 до 9 номіналів. Емісії сягнули свого апогею.

У ті роки командування УПА «Північ» і провід ОУН на північно-західних українських землях випустили т. зв. «Волинську серію»

біфонів номіналами 5, 10, 25, 50, 100, 200, 300, 500 і 1000 крб., що функціонували в 12 областях України та Білорусі, де діяли повстанські загони. Их автором є видатний український художник Ніл Хасевич.

З випуском цієї серії прослідковується намагання командування УПА уніфікувати біфонну систему на основі «Волинської серії» й при можливості перетворити її на загальноукраїнську.

«Волинська серія» була найдовговічнішою. Окремі її номінали 150, 200, 300 крб. постійно передруковували аж до 1950 року.

У 1947 — 1951 рр. біфони продовжували відігравати важливу роль у поповненні повстанського бюджету, хоч їх випуск у зв'язку з важкими умовами підпілля значно скоротився.

Для пропагандистського забезпечення роботи щодо поповнення повстанського бюджету під час Великодніх свят керівництво ОУН ухвалило рішення про випуск спеціальних грошових квитанцій — великодніх біфонів, що вперше з'явилися у Галичині в переломному і важкому для повстанців 1947 р. У народі їх називали «писанками». Для великодніх біфонів характерним є поєднання релігійного та політичного аспектів боротьби за волю України.

1952 — 1955 рр. охоплюють останній період діяльності

**Свято УПА
14.Х.
1942 — 1948.
На рев. фонд 10 руб.**

ОУН. Біфони в той час випускали в дуже обмеженій кількості, і про них можна говорити лише як про виняток.

Відповідальними за виготовлення біфонів були референтури пропаганди крайових та окружних проводів ОУН. Кліше для грошових документів виготовляли так звані «технічні ланки», які структурно входили до названих референтур. Потім кліше надходили безпосередньо в підпільні друкарні, де згідно із замовленнями підрозділів друкували певну кількість грошових документів.

Існували такі підпільні друкарні:

Рік	Назва	Місце
1944 - 1945	друкарня ім. Петлюри	крайовий Провід ОУН «Захід-Карпати»
1944 - 1946	друкарня «Воля народам»	крайовий Провід ОУН
1946	друкарня Д. Карпенка-Яструба	на північно-західних українських землях
1946 - 1947	друкарня ім. К. Савура	крайовий Провід ОУН
1948	друкарня ім. І. Климів-Легенди	«Буг-2»
1949	друкарня ім. Т. Г. Шевченка	крайовий провід ОУН «Захід-Карпати»
1949 - 1950	друкарня ім. Арсенича-Михайла	крайовий провід ОУН «Захід-Карпати»
1949 - 1950	друкарня ім. П. Голояда і Я. Пришляка	крайовий провід ОУН «Поділля»

Використання біфонів у фінансово-господарській діяльності повстанців дало змогу командуванню ОУН—УПА за порівняно короткі терміни мобілізувати для своїх потреб значні матеріальні ресурси. Ці грошові документи також ефективно забезпечували юридичні й морально-етичні аспекти взаємовідносин повстанців і місцевого населення.

На сьогодні гроші ОУН—УПА — велика рідкість у грошових збірках колекціонерів. Оскільки такий білет, виявлений НКВС під час обшуку, міг коштувати власникові та його родині життя.

ВИСНОВКИ

- *Грошові документи ОУН — біфони — сягають корінням у практику фінансової діяльності громадських організацій суспільно-політичної, просвітницько-педагогічної релігійної та іншої спрямованості, які діяли в Галичині наприкінці XIX — початку XX ст.*
- *друкувались грошові документи впродовж 1942 — 1950 рр. у підпільних друкарнях ОВН.*
- *Талановиті художники засобами графіки зуміли охопити не лише всі етапи боротьби, а й провести історичні паралелі з визвольними змаганнями в Україні у 1917 — 1920 рр. Безпосередню участь у їх виготовленні брав відомий художник-графік Ніл Хасевич.*
- *Відомо близько 125 грошових документів на патріотичну тематику з традиційними повстанськими гаслами, приурочених до пам'ятних свят і важливих подій в історії українського державотворення.*
- *Українські грошові документи — біфони — періоду визвольної боротьби 1942 — 1957 рр. — унікальні зразки грошей новітнього періоду історії України.*

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Біфони (бофони, бифони) — національно-самобутні грошові документи підпілля, що поєднували агітаційно-пропагандистську та фінансову функції, поширювались на території, яка сягала рівня середньої європейської держави; існували понад 10 років і є цінними документами для вивчення історії ОУН - УПА.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Чому, на вашу думку, саме Галичина стала "вихідною базою" для боротьби проти окупаційних режимів Німеччини та СРСР у ході Другої світової війни?
2. Де вперше з'явилися біфони?
3. Дати опис зовнішнього вигляду грошових документів ОУН — УПА.
4. Вказати мету друку біфонів і поширення їх серед населення.
5. Що таке «партизанські гроші»?
6. Які зміни відбулись у рисунках біфонів після розколу в ОУН (1942 р.)?
7. На який час припадає завершення випуску біфонів?
8. Які підпільні друкарні займалися виготовленням грошових документів ОУН — УПА?
9. Хто з відомих художників брав участь у розробці ескізів біфонів?
10. Довести, що біфони — унікальне явище в історії грошей новітнього періоду історії України.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бар М., Зеленський А. Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939 — 1945 рр. // Український історичний журнал. — 1992. — № 6.
2. Гайдай О. Біфони. — Тернопіль, 1995.
3. Клименко О. Грошові документи ОУН — УПА (біфони) перших років німецької окупації Галичини (1941—1943 р.). // Банківська система України: проблеми становлення та перспективи розвитку. Збірник тез та доповідей. — Тернопіль, 1998. — С. 14 - 15.
4. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - Париж — Нью-Йорк — Львів, 1993.
5. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. — Львів, 1995.
6. Мірчук П. Історія УПА. — Львів, 1991.
7. Турченко Ф. Новітня історія України. Ч. 2. — К., 1995.

Тема 9

ГРОШОВІ РЕФОРМИ 1947 ТА 1961 РОКІВ У СРСР. ВИГОТОВЛЕННЯ ЮВІЛЕЙНИХ МОНЕТ

9.1. ГРОШОВА РЕФОРМА 1947 РОКУ

У повоєнний період (до 1947 р.) у грошовому обігу українських земель, що були у складі СРСР, перебували такі грошові одиниці: копійки - 1, 2, 3, 5, 10, 15, 20;

казначейські білети - 1, 3, 5 руб.;

банківські білети - 1, 3, 5, 10 червінців (1 червінець = 10 руб.).

Здійснення перших трьох п'ятирічних планів призвело до інфляції, яка мала прихований характер через відсутність у радянському господарстві вільного ціноутворення і наявність примусового міжнародного курсу радянського рубля (внаслідок монополії у зовнішній торгівлі).

Значно підірвала грошову систему СРСР і Друга світова війна. Необхідні були зміни.

Тому **14 грудня 1947 року** було опубліковано Постанову Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) **«Про проведення грошової реформи і відміну карток на продовольчі та промислові товари»**. У ході реформи були випущені нові паперові гроші, що обмінювались на старі у співвідношенні 1 : 10.

В обігу були збережені попередні, старого випуску монети.

Під час проведення реформи гроші обмінювались таким чином: за банківськими вкладами до 3 тис. руб. обмін проводився у співвідношенні 1:1; вклади від 3 до 10 тис. руб. скорочувались на 1/3, а вклади понад 10 тисяч — на 2/3. Найбільше постраждали ті, хто зберігав великі грошові заощадження «на руках».

Одночасно з проведенням грошової реформи в країні було скасовано карткову систему і підвищено ціни на товари і послуги.

Грошова реформа 1947 року ліквідувала наслідки війни у сфері грошового обігу. Було дещо відновлено вартість рубля, зміцнено його роль як міри вартості та засобу обігу.

Хід реформи на прикладах представлено у таблиці:

К-сть грошей до реформи	Співвідношення грошей після реформи	К-сть грошей, отриманих після обміну
до 3000 руб.	1:1	до 3000 руб.
3.000 - 10.000 руб.	3:2	$4.666 + 3.000 = 7.666$ руб.
понад 10.000 руб. (напр. 16.000 руб.)	2:1	$7.666 + 3.000 = 10.666$ руб.

28 лютого 1950 року було проведено нову грошову реформу, яка стосувалася виключно міжнародного курсу рубля. До того часу курс рубля визначався на основі американського долара і був установлений у розмірі 5 рублів 30 коп. за 1 доллар США. Відтоді радянський рубль відійшов від цього і був переведений на золоту основу. Вміст золота був підвищений з 0,167674 г до 0,222168 г. Ця зміна курсу рубля відбилась переважно на грошових розрахунках із країнами—сателітами СРСР, які дещо від цього втратили.

9.2. ГРОШОВА РЕФОРМА 1961 РОКУ

У травні 1960 року було прийнято постанову про зміни з 1 січня 1961-го масштабу цін у 10 разів (1 руб. новими грошима замість 10 старих рублів) і про заміну старих грошей новими. Відбулось підвищення золотого вмісту рубля до 0,987412 г і зміна його курсу щодо долара США (90 коп. = 1 доллар).

Із першого березня 1961 року було завершено обмін старих грошей на нові у співвідношенні 10:1.

Реформа 1961 року ввела нові монети. Комплект бронзових номіналів замінився таким же, монети вищої вартості (з мідно-нікелевого сплаву білого кольору) доповнились двома новими видами — 50 коп. і 1 руб.

Були випущені нові монети вартістю 50, 20, 15, 10, 5, 3, 2, 1 коп., які ввійшли в обіг замість вилучених 20, 15, 10, 5 коп., а також 1 руб. з новим типом лицьового боку і зворотного — з нового металу, а монет вище 5 коп. — з новою вагою.

Були випущені паперові гроші від 1 до 10 руб. (1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 руб.). Обслуговували вони внутрішній ринок.

Авторами паперових грошових знаків зразка 1961 року стала група художників Держзнаку. С. О. Поманський розробив рисунок лицьових частин усіх білетів від 1 до 50 руб. (включно). Лицьову частину білета вартістю 100

руб. виконав Ю. О. Лук'янов. Зворотну частину всіх інших грошових знаків — І. І. Дубасов.

Починаючи з 1961 року, масове карбування монет проводиться регулярно. Винятком були: 1962 р. — коли в обіг надійшли монети вартістю 1, 2, 3, 5, 10, 15, 20 коп.; 1963-й — коли в обігу з'явилися монети 1 і 2 коп.; 1964-й — монети 1, 2, 50 коп. і 1 руб.

На першому випуску рубля 1961 року на гурті не було жодних зображень. Пізніше появився текст *«один рубль»*.

9.3. ВИГОТОВЛЕННЯ ЮВІЛЕЙНИХ І ПАМ'ЯТНИХ МОНЕТ У СРСР

Розвиток грошової системи держави відображає історію цієї держави, її економіку на окремому історичному етапі. Разом з тим, випуск пам'ятних і ювілейних монет має також велике історичне та культурне значення.

Перша пам'ятна монета СРСР була випущена в квітні 1965 року. Це була мідно-нікелева монета вартістю 1 руб. на честь 20-ліття Перемоги радянського народу над фашистською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні (1941 - 1945).

На монеті зображено відомий пам'ятник воїнові-визволителю в Берлінському Трептов-парку.

Перші роки випуск пам'ятних і ювілейних монет мав епізодичний характер. За період 1965 — 1977 років було випущено вісім монет, з них у

1967-му — п'ять на ознаменування 50-річчя радянської влади. З 1977-го пам'ятні та ювілейні монети випускають щороку. При цьому збільшується кількість видів монет, які випускаються: в 1987 році випущено шість монет, у 1988-му — п'ять, 1989-му — дев'ять. Особливе місце зайняли шість мідно-нікелевих монет, присвячених XXII Олімпійським іграм у Москві. На звороті першої з них зображена емблема Ігор, а на останній, шостій — олімпійський факел на фоні спортивної арени і панорами Москви. На інших чотирьох схематично показані столичний Кремль, Московський університет, монумент на ознаменування досягнень науки в освоєнні космічного простору і пам'ятник засновнику Москви — Юрію Долгорукому.

Цікаво зазначити, що традиція вмішувати на монетах сюжети, пов'язані з олімпійськими видами спорту, зародилась ще у сиву давнину. Вважається, що першою олімпійською монетою була срібна тетродрахма сицилійських міст Мессани і Регіума. Їх правитель Анаксілас став пере-

можцем фінального заїзду на мулах на 75-й античній олімпіаді (480 р. до н. е.) і на честь такої знаменної події наказав карбувати спеціальні монети. На лицьовій частині було зображено мула і гонщика в колісниці.

У випусках пам'ятних і ювілейних мідно-нікелевих монет прослідковуються такі тематичні напрями:

- монети, присвячені видатним людям, діячам історії і культури народів СРСР;
- монети, присвячені видатним подіям в історії;
- монети, присвячені пам'яткам архітектури, історії і культури.

З 1987 року вперше в Україні стали випускати ювілейні монети вартістю 3 і 5 руб. 1967 року на ознаменування 50-ліття Радянської влади, крім монети вартістю в 1 руб., випущені ювілейні монети в 10, 15, 20 і 50 коп. Але в подальшому випуск монет таких малих номіналів поширення не набув у зв'язку із труднощами розміщення малюнка на полі монети.

Особливе місце у випуску пам'ятних монет займають монети з дорогоцінних металів. Їх відрізняє не тільки використання дорогоцінних металів високої проби, а й епохальність подій, серійність випуску, невеликий тираж.

Перші монети з дорогоцінних металів випущені у 1977 — 1980 роках до Олімпіади-80. До них відносяться 14 монет зі срібла — 5 руб., 14 монет зі срібла — 10 руб., шість монет із золота — 100 руб. кожна, п'ять монет з платини — 150 руб. кожна.

У 1988 році випущені шість пам'ятних монет на історичну тематику, серед яких і присвячені 1000-літтю хрещення Русі.

1989 року випущена друга серія із шести пам'ятних монет на історичну тему. Вона присвячена створенню єдиної централізованої держави в період правління російського царя Івана III.

У листопаді 1988 року вийшла паладієва монета вартістю 25 руб., присвячена балету. До початку 1990-х грошова система СРСР була стабільною. 1991 року урядом прем'єр-міністра В. Павлова було проведено обмін у

дуже стислий термін паперових грошей вартістю 50 і [100 руб. на нововидрукувані. Громадяни, котрі мали гроші «на руках», дуже постраждали, [багато втратили, оскільки штучно створений ажіотаж довкола обміну не дав змоги всім бажаючим обміняти гроші вільно і доступно.

Такі заходи держави дещо похитнули віру людей до неї, крім того, посилювались процеси відродження, боротьби за незалежність у республіках 'СРСР, новий розвиток якої стався у 1990 - 1991 роках. Цьому безпосередньо сприяло придушення антидемократичного путчу 19 — 21 серпня 1991 року в Москві.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

- Копійка — назва розмінної монети, що карбувалась у СРСР з міді (1924 — 1926 рр.), згодом (і до 1991 р.) з бронзового сплаву. (Детальніше див. «Ключові терміни і поняття» у темі 4).
- Курс валютний — вартісне співвідношення двох валют під час їх обміну; «ціна» грошової одиниці однієї країни, виражена у грошових одиницях іншої країни або у міжнародних платіжних засобах. Встановлюється за купівельною спроможністю валют.
- Монета ювілейна — монета, випущена з нагоди пам'ятної події чи ювілею в історії держави.
- Реформа грошова — проведення деномінації грошей, вилучення з обігу знецінених паперових грошей, випуск нових грошових одиниць, зміна їх золотого вмісту тощо для зміцнення грошової системи.
- Рубль — грошова одиниця СРСР у 1922 — 1991 рр. Термін «рубль» з'явився у XII ст. у Новгороді і став назвою для злитка срібла — т. зв. новгородської гривні. Після грошової реформи 1534 року рубль залишався лічиль-

ною одиницею. Нова грошова реформа Петра I на поч. XVIII ст. започаткувала поділ рубля на 100 копійок.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Скільки грошових реформ відбулося у СРСР 1940 - 60-х роках?
2. Проаналізувати хід та результати грошової реформи 1947 р.
3. Чим було зумовлено проведення реформи 1950 року?
4. Назвати співвідношення рубля до долара США у різні періоди:
 - до реформи 1947 р.;
 - після реформи 1947 р.;
 - після реформи 1950 р.;
 - після реформи 1961 р.
5. Розповісти про суть грошової реформи 1961 року.
6. Коли в СРСР розпочато виготовлення ювілейних і пам'ятних монет?
7. Яким подіям присвячувались випуски ювілейних монет?
8. Звідки бере початок виготовлення пам'ятних монет, присвячених Олімпійським іграм?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Гусаков А., Лабазов В., Светников М. Денежное обращение и кредит СССР. - М., 1960.
2. Дьячков А., Узденников В. Монеты России и СССР. — М., 1978.
3. Зварич В. Нумизматический словарь. — Львов, 1975.
4. Малышев А., Таранков В., Смиранный И. Бумажные денежные знаки России и СССР. — М., 1996.
5. Потин В. Нумизматика. Финансово-кредитный словарь. — М., 1964.
6. Фортинский С. Описание советских монет за период с 1921 по 1952 гг. //Нумизматический сборник. — Ч. 1 /Труды Государственного Исторического музея. Вып. XXV /. — М., 1955.
7. Шорин П. Монеты СССР. Альбом-каталог. — М., 1971.
8. Щелоков А. Монеты СССР. — М., 1989.
9. Щелоков А. Свидетели истории. — М., 1987.

Тема 10

ФОРМУВАННЯ ГРОШОВОЇ СИСТЕМИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991— 1999)

10.1. ВВЕДЕННЯ В ГРОШОВИЙ ОБІГ УКРАЇНИ КУПОНО-КАРБОВАНЦЯ

Після проголошення України 24 серпня 1991 року незалежною суверенною державою перед нею постало життєво важливе завдання — створення національної грошової системи. Вирішення її ускладнювалось розривом економічних зв'язків, яке супроводжувалось прогресуючим спадом виробництва, зростанням інфляційних процесів і початком глибокої фінансової кризи.

У той час в обігу України перебували рублі колишнього СРСР і, враховуючи значну лібералізацію цін, яка мала відбутися у січні 1992 року, потреба в рублях для забезпечення готівкових розрахунків значно зросла. Це ставило Україну в залежність від Росії, де здійснювалося їх друкування. Слід зазначити, що ці застереження повністю підтвердилися.

З метою захисту українського споживчого ринку Верховна Рада України 9 вересня 1991 року прийняла рішення про введення з січня 1992 року в обіг на території України купонів багаторазового використання. Статус купоно-карбованця передбачався як тимчасова національна валюта, яка вводиться в обіг паралельно з рублем колишнього СРСР на короткий перехідний період. Проте подальший розвиток інфляційних процесів в Україні вніс свої корективи і купоно-карбованець проіснував майже чотири роки.

Правомірність випуску Національним банком України купоно-карбованців була закріплена законодавчо. Законом України «Про банки і банківську діяльність», прийнятим 20 березня 1991 року, Національному банку України було надано монопольне право на випуск національних грошей в обіг.

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України і Національного банку України від 28 грудня 1991 року «Про заходи

у зв'язку з введенням в обіг купонів багаторазового використання» купоно-карбованці вводилися тільки у готівковий обіг на території України (для розрахунків населення за продовольчі і промислові товари) з 10 січня 1992 року. В той же час рубль колишнього СРСР залишався паралельно функціонувати в готівковому і безготівковому обігу. Номінальна вартість купонів багаторазового використання в українських карбованцях була еквівалентна відповідним номіналам рублів.

Купоно-карбованці зразка 1991 року були представлені купюрами номінальною вартістю 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 українських карбованців. Усі вони мали однаковий розмір — 105,53 мм і один малюнок. Різнялися тільки номінальною вартістю і кольором. Купоно-карбованці мали один спільний захисний елемент — водяний знак типу «шеврон», рівномірно розташовані у шаховому порядку групи з чотирьох смуг. На всіх купюрах була відсутня нумерація.

На лицьовому боці номіналів вартістю 1,3,5,10, 25, 50, 100 українських карбованців ліворуч зображено фрагмент пам'ятника засновникам Києва — братам Кию, Щеку і Хориву та їх сестрі Либеді, що був збудований на березі Дніпра до 1500-річчя міста. У правій частині знака написи зверху вниз «Україна», «купон», цифрове значення номіналу і «український карбованець». Унизу вказані емітент — Національний банк України і рік випуску — 1991. На зворотному боці купюр зображено Софійський собор у Києві.

Колір купонів вартістю 1 карбованець — світло-коричневий, 3 карбованці — темно-зелений, 5 — блакитний, 10 — рожевий, 25 — фіолетовий, 50 — світло-зелений, 100 — коричневий. При визначенні кольорів купоно-карбованців для зручності в користуванні була виконана кольорова гама рублів колишнього СРСР.

Виплати населенню купонів на першому етапі здійснювалися не рідше одного разу на місяць із розрахунку 25 відсотків від місячної суми доходів після їх оподаткування та інших обов'язкових виплат, але не більше ніж 400 карбованців. Різниця виплачувалася рублями. Такі обмеження були зумовлені недостатньою кількістю купонів для обслуговування всього готівкового обігу, а також наявністю значної маси рублів у населення. Незабаром норму виплат купонів було підвищено до 50 відсотків місячної суми доходів громадян, а з 1 березня 1992 року виплати купонами досягли 70 відсотків (у цілому не менше ніж 450 карбованців на місяць).

Перші позитивні результати запровадження купонів багаторазового використання вплинули на прийняття Постанови Кабінету Міністрів України і Національного банку України від 4 квітня 1992 року «Про розширення введення в обіг купонів багаторазового використання», згідно з якою від

1 квітня 1992 року всі грошові виплати населення повинні були здійснюватися у купонах. Відповідно і продаж усіх товарів народного споживання з того часу проводився виключно за купони багаторазового використання.

У той же час у безготівковому обігу, де проводилась більша частина розрахунків між суб'єктами господарювання, продовжував функціонувати рубль. Тому для зміцнення національної грошової системи був зроблений наступний крок до розширення сфери функціонування українського купону – карбованця.

Указом Президента України «Про реформу грошової системи України» від 7 листопада 1992 року з 12 листопада того року було припинено функціонування рубля в грошовому обігу на території України. Єдиним законним засобом платежу в Україні в готівковому і безготівковому обігу став український карбованець.

У зв'язку із загостренням в Україні інфляційних процесів, швидким знеціненням українського карбованця починаючи з другої половини 1992 року купони номіналами від 1 до 100 карбованців не могли забезпечити в повному обсязі потреби економіки в готівці. З урахуванням цього Національний банк України прийняв рішення про введення в обіг нових, більш високих номіналів купонів замість вилучених з обігу дрібних номіналів. Усього за період з травня 1992 р. по травень 1995-го в обіг додатково було випущено 12 номіналів купонів — від 200 до 1 млн. карбованців. У той же час 1994 року залишили готівковий обіг купони номіналами 1, 3, 5, 10, 25 карбованців, а до 1 вересня 1995 року — купони номіналом 500 карбованців включно. З 1 липня 1995 року формування роздрібних цін і тарифів на товари та послуги, а також розрахунки здійснювалися в сумах, кратних 1000.

Купони номіналами 100, 200, 500, 1000, 2000 і 5000 українських карбованців зразка 1992 року мають на лицьовому боці в лівій половині зображення пам'ятника засновникам Києва, під ним серійний номер, а ліворуч від пам'ятника розміщено Малий Державний герб України. Праворуч, зверху донизу ідуть написи: «Україна», «купон», цифрами номінал, «українських карбованців», «Національний банк України» і рік випуску. На зворотному боці купонів відповідних номіналів зображено: ліворуч — Софійський собор, праворуч — багатоколірна розетка хвилястих смуг та Малий Державний герб України, у чотирьох кутах позначено номінал.

Кольори купонів розподілялися так: 100 карбованців — оранжево-бузковий, 200 — коричневий, 500 — бузковий, 1000 — пурпурний, 2000 — яскраво-синій, 5000 — червоний.

Купони номінальною вартістю 10000, 20000, 50000 і 100000 українських карбованців були випущені в обіг у другій половині 1993 року

і мали більші розміри — 126 x 57 мм, у папері купонів містилися флуоресцентні волокна та нитка з мікродруком слова «Україна», що повторювалося.

На лицьовому боці купона зліва зображено фрагмент пам'ятника князю Володимирі, а ще далі ліворуч — Малий Державний герб України. У правій половині розміщуються традиційні написи, що повторюються на всіх інших купонах. На зворотному боці купонів зображено фрагмент будинку Національного банку України, багатоколірну розетку хвилястих смуг і Малий Державний герб України.

Купони мали такі кольори: 10000 карбованців — зелений, 20000 — фіолетовий, 50000 — коричневий, 100000 — темно-зелений.

У грудні 1994 року були випущені останні номінали купоно-карбованців — 500000 і 1000000 карбованців. На лицьовому боці цих купонів зображено пам'ятник Т. Г. Шевченку в Києві, а на зворотному — будинок Київського Національного університету імені Т. Г. Шевченка.

Основні кольори купона номіналом 500000 карбованців — блакитно-фіолетовий на лицьовому боці і фіолетово-жовто-оранжевий на зворотному, а в купона 1000000 карбованців у кольоровій гамі переважали коричневий, блакитний і фіолетовий кольори.

Деякі номінали купонів додатково випускалися в обіг у модифікованому варіанті з окремими незначними відмінностями від першого зразка випуску і доповнювали їх в обігу.

У цілому ж купони проіснували в готівковому обігу України із січня 1992 року по серпень 1996 року і зіграли важливу державну роль у становленні національної грошової системи, а з нею і державного суверенітету України. Безумовно, український купоно-карбованець прийняв на себе всі негативні явища періоду гіперінфляції — різке падіння життєвого рівня населення і купівельної спроможності карбованця, нестабільність його курсу до іноземних валют, недостатній рівень конвертованості.

Але поступово український карбованець набув усіх ознак звичайної грошової одиниці, поширившись на весь український ринок. На його основі шляхом проведення економічних перетворень було приборкано інфляцію, забезпечено макроекономічну стабілізацію і створено необхідні передумови для запровадження постійної повноцінної національної валюти України — гривні.

10.2. ПЕРША ГРОШОВА РЕФОРМА В УКРАЇНІ (1996 Р.). ЗАПРОВАДЖЕННЯ ГРИВНІ

Здійснилась і вже стала надбанням української історії надзвичайно важлива для нашої молодой держави подія. На п'ятому році незалежності Україна отримала один із найсуттєвіших атрибутів державності — повноцінну грошову одиницю — гривню, яка була введена в обіг 2 вересня 1996 року згідно з Указом Президента України «Про грошову реформу в Україні».

Проведення грошової реформи в Україні стало можливим завдяки здійсненню урядом і Національним банком упродовж 1995 року і в першій половині 1996-го політики, спрямованої на стабілізацію економічних процесів, що створило необхідні передумови для успішного проведення грошової реформи. Серед таких передумов основними були:

- уповільнення темпів інфляції;
- стабілізація курсу українського карбованця до іноземних валют;
- призупинення спаду виробництва.

Основним позитивним результатом цієї політики стало значне зниження темпів інфляції. Якщо у 1994 році індекс цін споживчого ринку становив 501 %, то в 1995-му - 282 %, а в першому півріччі 1996-го - 124,9 %, при цьому в червні і липні 1996 року — лише 100,1 %.

Після уніфікації валютного курсу в IV кварталі 1994 року почався процес його поступової стабілізації, а починаючи з березня 1996-го курс українського карбованця до долара США та інших іноземних валют постійно підвищувався і напередодні реформи стабілізувався на рівні 176 тис. крб. за 1 доллар США.

За січень — серпень 1996 року було досягнуто значне уповільнення темпів зниження промислового виробництва до 3,7 % проти 14,1 % за відповідний період 1995 року. При цьому темп зниження обсягів валового внутрішнього продукту за цей період також знизився з 12,4 % до 9,5 %.

Таким чином, за всіма основними показниками було досягнуто позитивних результатів, що створювало належні умови для запровадження Гривні й утримання в подальшому її стабільності.

Поліпшення макроекономічної ситуації напередодні проведення грошової реформи було досягнуто за рахунок активного запровадження ринкових елементів регулювання економіки. Серед них — перехід на покриття дефіциту державного бюджету шляхом продажу державних цінних паперів, що сприяло зниженню тиску на емісію грошей, лібералізація зовнішньоекономічної діяльності, яка забезпечила поліпшення платіжного балансу, а також підтримання позитивного рівня облікової ставки Національного банку

України та процентних ставок за депозитами і кредитами комерційних банків, що створило основу для залучення і зберігання грошей у банках.

Підготовча робота з проведення в Україні грошової реформи була розпочата ще 1995 року і включала розроблення Концепції проведення грошової реформи, законодавчих, нормативно-правових актів та інструктивних матеріалів, організаційно-технічних заходів.

Для забезпечення організації і координації цієї роботи Указом Президента України була створена Державна комісія з проведення в Україні грошової реформи і відповідна робоча група.

Концепція проведення грошової реформи, базуючись на аналізі макроекономічної ситуації в Україні, визначала основні завдання, характер, механізми, загальні підходи до процедури та етапи проведення грошової реформи.

Основні завдання грошової реформи (1996 р.) відповідно до Концепції полягали в:

- заміні тимчасової грошової одиниці — українського карбованця (у готівковому обігу — купоно-карбованця) на повноцінну національну валюту — гривню;
- зміні масштабу цін;
- створенні стабільної грошової системи.

Незважаючи на те, що український карбованець у процесі функціонування поступово набув усіх ознак грошової одиниці, його тимчасовий статус негативно впливав на підвищення довіри населення до національної валюти та підтримання економічної стабільності в Україні, яка встановилася після зупинення інфляційних процесів. Тому введення повноцінної національної валюти — гривні мало важливе значення для закріплення подальшої макроекономічної стабільності.

Здійснення грошової реформи передбачало також продовження курсу держави на забезпечення фінансової стабільності, прискорення розрахунків, залучення до банківської системи надлишкової готівки, що перебувала в обігу, забезпечення стабільності курсу національної валюти до іноземних валют.

Грошова реформа в Україні мала прозорий і безконфіскаційний характер. При виборі типу грошової реформи виходили з необхідності забезпечення таких завдань:

- повна довіра населення до нової національної валюти;
- утримання стабільності на грошовому, споживчому і валютному ринках України, недопущення інфляційного сплеску, що міг негативно вплинути на життєвий рівень населення;

- запобігання спекулятивним операціям при обміні карбованців на гривні;
- недопущення посилення психологічної і соціальної напруги в суспільстві.

Успішне виконання цих завдань забезпечував тільки безконфіскаційний тип реформи, який передбачав здійснення обміну карбованців на гривні без обмежень. Це було повністю підтверджено самим ходом реформи.

Були проаналізовані також основні негативні наслідки, які могла мати грошова реформа в разі запровадження конфіскацій заощаджень населення і коштів підприємств, установ і організацій. Серед них:

- виштовхування карбованця в тіньову сферу, розвиток спекулятивних операцій;
- порушення пропорцій на макроекономічному рівні і стабільності на споживчому і валютному ринках.

Слід врахувати, що на початку грошової реформи в обігу було 366 трлн. карбованців, а товарних запасів тільки на суму 157 трлн. крб. Резерви іноземної валюти були недостатніми для того, щоб підтримати в цих умовах стабільний курс національної валюти до іноземних валют. Це означає, що в разі введення обмежень на обмін карбованців на гривні почалося б масове скуповування товарів, особливо тих, які легко реалізувати або можливо зберігати, а також скуповування іноземної валюти, що створило б тиск на валютний курс. Зважаючи на стихійний стрімкий процес, який охоплює короткий період часу, він неминуче зірвав би досягнуту напередодні реформи економічну стабільність і призвів би до суттєвого інфляційного сплеску та зриву валютного курсу.

Негативні наслідки обмеження обміну карбованців на гривні проявляються також у відмові підприємств приймати карбованці при платежах за товари і послуги, формуванні різних цін на однакові товари і послуги залежно від валюти платежу, появі комерційних структур, які скуповують карбованці за півціни й отримують прибутки від такої діяльності.

Економічні негаразди доповнює велика психологічна і соціальна напруга в суспільстві, яка знаходить вираження у створенні великих черг, особливо в перші дні обміну (оскільки люди бояться, що їм не обміняють гроші), ускладненні роботи пунктів обміну, місцевих комісій, негативному ставленні до уряду та владних структур.

Підсумовуючи зазначене, можна констатувати, що вперше в історії України була проведена цивілізована безконфіскаційна грошова реформа, яка забезпечила недоторканість грошових заощаджень населення і зберегла економічну і соціальну стабільність.

Від типу грошової реформи залежить термін її проведення. Якщо встановлюються обмеження щодо обміну грошей, то термін повинен бути максимально короткий, наскільки дозволяють технічні можливості. Головна мета — не дати можливості в часі обміняти надлишкові гроші.

При обміні грошей без обмежень строк може бути досить тривалим — від місяця до року і більше. У технічному плані в умовах України мінімальним строком обміну були 15 днів, які Державною комісією з проведення в Україні грошової реформи визначені як найбільш прийнятний варіант. Проте в подальшому обмін карбованців на гривні для громадян було продовжено і він тривав 2,5 року після грошової реформи.

Враховуючи значні інфляційні процеси, що відбулися в Україні за період 1992 — 1994 років, введення нової національної валюти — гривні вимагало проведення зміни масштабу цін з урахуванням визначеного рівня деномінації українського карбованця. Відповідні розрахунки й обґрунтування були проведені і враховували такі економічні та соціальні аспекти:

- рівень інфляції в Україні;
- рівень цін на основні споживчі товари;
- рівень середньої та мінімальної заробітної плати і пенсій;
- курс національної валюти до іноземних валют;
- прийнятний номінальний ряд банкнот і розмінних монет гривні;
- фактична купюрна структура купоно-карбованців;
- рівень цін на метал, який використовується в розмінних монетах порівняно з їх номінальною вартістю.

У результаті був прийнятий рівень деномінації українського карбованця — 100000 крб. за 1 гривню, який став єдиним загальноприйнятим для перерахування цін, переоцінки матеріальних і грошових коштів, обміну готівки.

Важливим питанням, яке мало вирішальне практичне значення для забезпечення організованості проведення грошової реформи, була організація обміну карбованців на гривні.

Розглядалися три варіанти проведення обміну грошей населенням: перший — виключно через установи банків (досвід західних країн), другий — створення комісій при підприємствах, установах і організаціях (досвід реформ у СРСР), третій — поєднання першого і другого варіантів. Враховуючи необхідність проведення обміну грошей в обмежений термін та з метою запобігання паніці і посиленню соціальної напруги було обрано більш гнучкий третій варіант, який передбачав можливість вибору населенням проведення обміну грошей на підприємствах, в установах і організаціях через спеціально створені комісії або безпосередньо через пункти обміну в

установах банків. Це дозволяло також підвищити оперативність обслуговування населення і збільшити середньоденні потоки грошей.

Невід'ємною частиною підготовки до грошової реформи в Україні було виготовлення нової національної валюти — гривні. У зв'язку з браком власної матеріально-технічної бази виробництва банкнот і монет було вирішено замовити їх виготовлення за кордоном. У жовтні 1991 року перше замовлення на виготовлення банкнот номіналами 1, 2, 5, 10 і 20 гривень було розміщено на канадській фірмі «Canadian Bank Note Company Limited», а пізніше на фірмі «Thomas De La Rue Company Limited» (Великобританія) були замовлені банкноти номінальною вартістю 50, 100 та 200 гривень.

Розмінні монети було вирішено карбувати на Луганському верстатобудівному заводі і частково — на Монетному дворі Італії. Усі банкноти, виготовлені за кордоном, і розмінна монета установами Національного банку України були перераховані, перевірені на якість й упаковані відповідно до нормативних вимог в Україні.

Цю величезну за обсягом роботу було завершено 1995 року.

Робота з підготовки до проведення грошової реформи, яка проводилася Державною комісією з проведення в Україні грошової реформи, включала низку заходів технічного, методичного та організаційного характеру. Основним виконавцем комплексу цих робіт був Національний банк України.

Після розгляду і затвердження Концепції проведення грошової реформи в Україні була розпочата робота з розробки відповідних законодавчих і нормативних актів та інструктивних документів. Вони включали пакет з більш ніж 20 документів, серед них найважливіші — Указ Президента «Про грошову реформу в Україні», рішення Державної комісії з проведення грошової реформи «Про заходи щодо підготовки до проведення грошової реформи», інструкція «Про порядок обміну українських карбованців на гривні в пунктах обміну та на підприємствах, в установах і організаціях» та деякі інші. Ці документи визначали порядок проведення грошової реформи, механізм запровадження гривні і вилучення з обігу карбованців, проведення процедури обміну грошей, перерахування балансів банків, статей активів і пасивів балансів підприємств і організацій усіх форм власності та цінних паперів у гривні і відповідної переоцінки вкладів населення з урахуванням рівня деномінації, забезпечення установ банків необхідною кількістю банкнот і монет для оперативного проведення обміну грошей.

Відповідно до рішень Державної комісії з проведення грошової реформи для організації та координації роботи з питань підготовки і проведення грошової реформи в регіонах: при уряді Автономної Республіки Крим, Г обласних, Київській і Севастопольській міських, районних, районних у містах Києві і Севастополі державних адміністраціях та міських радах були створені відповідні комісії.

Вони розробляли організаційні заходи щодо підготовки до грошової реформи, які включали надання допомоги установам банків у створенні мережі пунктів обміну, їх обладнанні і технічному забезпеченні, створення комісій на підприємствах, організацію інформаційної бази та забезпечення зв'язків із засобами масової інформації. Відповідні комісії забезпечували контроль за дотриманням встановленого порядку обміну карбованців на гривні в пунктах обміну і комісіях на підприємствах, за правильністю перерахування цін, тарифів, заробітної плати, за виконанням інших вимог законодавчих і нормативних актів, а також повинні були вирішувати серйозні питання щодо обміну карбованців на гривні.

Для проведення обміну населенню карбованців на гривні було створено понад 10 тисяч обмінних пунктів комерційних банків, з них 1,8 тисячі — у багатолюдних місцях, на залізничних станціях і аеропортах, 92 тисячі комісій з обміну на підприємствах, в установах і організаціях та 14 тисяч пунктів на підприємствах зв'язку для обслуговування пенсіонерів.

Пункти обміну карбованців на гривні створювалися уповноваженими комерційними банками, до яких насамперед належали банки «Аваль», «Україна», «Промінвестбанк», Укрсоцбанк, Ощадний банк, Укрексімбанк та інші, які мали належним чином обладнані сховища, а також широку мережу установ і філій. Комерційними банками проводилася відповідна робота щодо забезпечення пунктів обміну необхідними кваліфікованими кадрами, технічними засобами, а місцеві органи влади вирішували питання забезпечення їх надійної охорони, збереження і перевезення цінностей, при необхідності забезпечували додатковими приміщеннями.

Усі установи банків, підприємства зв'язку, що проводили обмін карбованців на гривні, необхідно було оперативно забезпечити достатньою кількістю готівки. Ця проблема була вирішена шляхом створення на тимчасовій основі в базових комерційних банках резервних фондів Національного банку України і введення системи авансування.

У разі необхідності за розпорядженням Національного банку з базового комерційного банку могли одержати підкріплення гривнею і монетою інші банки. При відсутності коштів на коррахунках будь-який комерційний банк міг отримати в регіональному управлінні Національного банку України аванс гривневої готівки для здійснення обміну населенню українських карбованців на гривні з укладенням відповідного договору. При цьому використання авансів на інші цілі, включаючи поточні виплати заробітної плати, пенсій, стипендій та інші платежі, категорично заборонялося. Аванси на обмінні операції видавалися комерційним банкам спочатку на строк до двох днів, а пізніше в ході грошової реформи він був продовжений до п'яти днів з обов'язковим їх погашенням або поверненням невикористаної гривні.

Регіональні управління НБУ постійно контролювали цільове використання наданих авансів. У разі встановлення нецільового використання або неправильного отримання авансу з таких комерційних банків у безспірному порядку стягувався штраф.

З метою накопичення та аналізу інформації про стан вилучення з обігу українських карбованців та їх обміну на гривні на період проведення грошової реформи в Україні Національний банк України постановою Правління від 22 серпня 1996 року (№ 219) запровадив Порядок складання і подання оперативної статистичної та бухгалтерської звітності про хід проведення грошової реформи і обміну карбованців на гривні. Було встановлено щоденне подання статистичної звітності про касові обороти банків та про стан обміну карбованців на гривні, а також одноразово — про переоцінку заощаджень громадян та інші операції.

Аналогічний порядок видачі авансів установами комерційних банків був передбачений для підприємств зв'язку з метою забезпечення безперебійного проведення обмінних операцій.

Важливою складовою організації проведення грошової реформи в Україні було інформаційне забезпечення. Воно включало проведення роз'яснювальної роботи серед населення через засоби масової інформації, оперативний зв'язок регіонів з центром, установ банків між собою та передачу необхідної інформації, а також збір та узагальнення статистичної звітності й аналітичної інформації про хід грошової реформи, що в комплексі мало велике значення для забезпечення організованості і порядку.

У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що вперше в Україні населення було завчасно повідомлено про час і порядок проведення грошової реформи. Указ Президента «Про грошову реформу в Україні» був підписаний 25 серпня 1996 року й оприлюднений у засобах масової інформації наступного дня, тобто за тиждень до початку реформи. У той же період були опубліковані перші рішення Державної комісії з проведення в Україні грошової реформи, а також нормативні документи Національного банку України. На цілодобовий режим роботи було переведено електронну пошту Національного банку України, яка забезпечувала безперебійний зв'язок з комерційними банками і регіональними управліннями НБУ.

Грошова реформа проводилася з 2 по 16 вересня 1996 року, результатом якої стало запровадження повноцінної національної валюти України — гривні.

Із 2 вересня 1996 року Національний банк України припинив емісію українських карбованців і випустив в обіг банкноти вартістю 1, 2, 5, 10, 20, 50 і 100 гривень та розмінні монети номінальною вартістю 1,2, 5, 10, 25 і 50 копійок. Випуск в обіг нової національної валюти здійснювався шляхом проведення обміну населенню українських карбованців на гривні, а також

виплат заробітної плати, стипендій, пенсій, допомог, інших грошових виплат населенню виключно в гривнях.

Напередодні грошової реформи були перераховані в гривні за встановленим курсом — 100000 карбованців за 1 гривню, без обмежень і конфіскацій — ціни, тарифи, оклади заробітної плати, стипендії, пенсії та інші грошові виплати населенню, кошти юридичних осіб та інших суб'єктів господарювання (резидентів і нерезидентів), що зберігались на рахунках у банках і в цінних паперах, усі види заощаджень населення на рахунках у банках, страхових полісах і цінних паперах, а також активи і пасиви балансів підприємств, установ, організацій, установ банків, укладені угоди тощо.

З першого дня реформи безготівкові розрахунки (включаючи перекази), бухгалтерський облік усіх операцій та складання звітності повинні були проводитись лише в гривнях.

Із 2 по 16 вересня 1996 року в готівковому обігу паралельно функціонують як гривні, так і карбованці при поступовому вилученні останніх. Суб'єкти господарювання всіх форм власності відповідно до рішення Державної комісії з проведення в Україні грошової реформи від 26 серпня 1996 року № 2/96 «Про заходи щодо виконання Указу Президента України від 25 серпня 1996 року», № 762 «Про грошову реформу» зобов'язані були приймати до оплати проданих товарів та наданих послуг як українські карбованці (з урахуванням курсу обігу), так і гривні, а здачу, як правило, видавати в гривнях і копійках та забезпечити щоденну здачу виторгу в банки.

У результаті населення мало можливість вільно розпоряджатися наявними карбованцями, купуючи товари і сплачуючи різні послуги, розміщуючи їх на вклади в банках і здійснюючи обмін карбованців на гривні. Після 16 вересня приймання карбованців у всі види платежів було припинено і продовжувався лише обмін їх на гривні. З цього моменту гривня стала єдиним законним засобом платежу на території України.

У період грошової реформи обмін карбованців на гривні проводився:

- робітникам, службовцям, студентам — через каси підприємств, установ, організацій спеціально створеними комісіями;
- пенсіонерам — відповідними комісіями у відділеннях зв'язку, установах банків або за місцем виплати пенсій;
- відпочиваючим у санаторіях і будинках відпочинку, хворим, пристарілим — комісіями відповідних установ;
- іншим категоріям населення, а також громадянам, які не проводять обмін карбованців на гривні через комісії підприємств, установ і організацій, включаючи підприємства зв'язку — пунктами обміну уповноважених комерційних банків.

Таким чином, населення могло самостійно обирати місце проведення обміну карбованців на гривні.

Станом на 2 вересня 1996 року емісія карбованців становила 338,1 трлн. крб., з них 319 трлн. крб. перебували в обігу і 19,1 трлн. крб. — у касах банків. За період реформи з 2 на 16 вересня на погашення цієї емісії банківською системою було вилучено в резервні фонди Національного банку 327,9 трлн. крб. (97 відсотків емітованих до реформи готівки), у тому числі з обігу 309,5 трлн. крб. і з кас банків — 18,4 трлн. крб. У результаті після завершення грошової реформи залишилось невилученими 10,2 трлн. крб.

Із загальної суми вилучених з обігу карбованців у період проведення грошової реформи 199,2 трлн. крб., або понад 64 відсотки, обміняно населенню пунктами обміну банків, підприємствами зв'язку та комісіями підприємств, 69,7 трлн. крб. (22,5 %) — надійшло через купівлю товарів та оплату послуг; 3 трлн. крб. — внесено населенням на вклади в установах банків, 3,2 трлн. крб. — здано в банки заактованих залишків кас підприємств і 3,1 трлн. крб. надійшло від підприємств зв'язку. Решту надходжень карбованців становили інші надходження і платежі.

За період з 2 по 16 вересня 1996 року обмін здійснили 11,3 млн. чоловік, або 28 відсотків загальної чисельності працюючого населення та пенсіонерів. При цьому в розрахунку на одного чоловіка середня сума обміну карбованців на гривні становила за весь період реформи 17,6 млн. крб. У перші дні реформи цей показник був значно вищим і становив 25 — 27 млн. крб. У результаті за перші п'ять днів реформи було вилучено 55,5 % карбованцевої готівки.

Основні обсяги обміну населенню карбованців на гривні (74 відсотки) проходили через пункти обміну установ банків, з них найбільше через установи Ощадного банку — 36 відсотків, банку «Україна» — 19, банку «Аваль», включаючи підприємства зв'язку, — 14, Промінвестбанку — 13 відсотків.

Після завершення проведення грошової реформи обмін громадянами карбованців на гривні був продовжений на період із 17 вересня по 15 жовтня 1996 року через каси комерційних банків за рішеннями місцевих держадміністрацій. Враховуючи численні звернення громадян, які з поважних причин не змогли вчасно здійснити обмін карбованців на гривні, його знову було продовжено з 15 жовтня 1996 року до 28 лютого 1997 року через регіональні управління Національного банку України, а з 1 березня 1997 року Національний банк України, користуючись наданим йому правом, ще неодноразово продовжував обмін карбованців на гривні. За період з 19

вересня 1996 року по 15 травня 1999-го додатково було обміняно громадянам на гривні 4,3 трлн. крб.

Таким чином, станом на 1 квітня 1999 року загальна сума вилучених карбованців становила 331,6 трлн. крб., у тому числі з обігу — 312,5 трлн. крб. При цьому залишилися невилученими з обігу 6,5 трлн. крб., або 1,9 відсотка емісії карбованців, що рахувалася за балансом напередодні грошової реформи.

У процесі проведення грошової реформи були виконані всі завдання, які були поставлені перед нею, а прогнози щодо наслідків і результатів реформи повністю виправдалися. Запровадження повноцінної національної валюти — гривні укріпило довіру населення до грошової системи України і стало важливим фактором продовження економічних реформ.

Найскладнішою проблемою було утримати стабільність на грошовому, споживчому і валютному ринках. У процесі реформи її вирішено на високому рівні зі значним позитивним результатом. Темпи інфляції в період і після реформи не тільки не зросли, а стабільно знижувалися з 5,7 відсотка в серпні (напередодні реформи) до 0,8 відсотка в грудні 1996 року. На рівні одного відсотка в місяць темпи інфляції збереглися і наступного року, а в цілому за 1997-й рівень інфляції досяг 140 % проти 282 % у 1996-му.

Одним із позитивних результатів грошової реформи стала стабілізація курсу гривні до іноземних валют. У період реформи та перші 20 днів після неї курс гривні до долара США зберігався на одному рівні — 176 гривень за 100 доларів США, що відповідало курсу, який склався у карбованцях напередодні грошової реформи. До кінця 1996 року реальний курс гривні до долара США зростав.

У результаті проведення грошової реформи вдалося забезпечити поліпшення стану фінансово-грошової системи. Після реформи відмічається зниження темпів зростання готівки в обігу, а в період серпня — жовтня обсяги готівки навіть знизилися на 150 млн. грн., її питома вага в загальній грошовій масі знизилася із 45 % на 1 серпня 1996 року до 43 % на 1 січня 1997-го. За той період прискореними темпами зростають вклади і депозити населення в комерційних банках. За період з 1 серпня по 1 листопада обсяги вкладів збільшилися на 101 млн. грн. (15 %) і досягли 785 млн. грн. Реформа сприяла також більш активному надходженню платежів від населення за комунальні та інші послуги, збільшенню обсягів реалізації товарів. Тільки за 12 днів реформи в банки надійшло в цілому торговельного виторгу на суму 761 млн. грн., або на 21,5 % більше, ніж за відповідний період серпня.

Підсумовуючи результати грошової реформи, можна відзначити широкомасштабність цього заходу, який включав повну заміну в готівковому обігу за короткий період часу (два тижні) грошових знаків, зміну масштабу

цін і переведення всієї грошової системи, включаючи безготівкові розрахунки, на нову грошову одиницю — гривню. Відкритий безконфіскаційний характер грошової реформи свідчить про її демократичність і цивілізованість.

10.3. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВАЛЮТИ

Банкноти гривні зразка 1992 року номінальною вартістю 1, 2, 5, 10, 20 гривень виготовлені на спеціальному білому папері, що не флуоресцює в ультрафіолетових променях, із світлим водяним знаком, розташованим по всій банкноті у вигляді «тризуба». Банкноти номінальною вартістю 1 гривня (зразків 1994 і 1995 років), 2, 5, 10, 20 гривень (випуску 1997 року) та 50 і 100 гривень мають багатотоновий фіксований водяний знак у вигляді «портрета», який повторює портрет, що надрукований на лицьовому боці банкноти і видимий при розгляді банкноти проти світла.

На лицьовому боці всіх банкнот зображені портрети видатних діячів історії та літератури України, розташовані номінали банкнот літерами та цифрами, написи «Україна», або «Україна Національний банк України». Дизайн банкнот доповнюють орнаменти, розетки, сітки, які виконано багатоколірним друком. На банкнотах номіналом 1 (1994 р.), 50 і 100 гривень розміщені нумерація і підпис Голови Національного банку України, а на банкноті 1 гривня — і рік її випуску. Портрети, написи та окремі декоративні елементи банкнот номіналом 2, 5, 10, 20, 50 і 100 гривень виконані рельєфним друком.

На зворотному боці банкнот зображені історико-архітектурні пам'ятки України, літерами та в чотирьох кутах цифрами вказано номінал банкноти. Дизайн зворотного боку банкнот доповнюють розетки, стрічки, сітки, які виконані багатоколірним друком. На банкнотах зразка 1992 року номіналом 1, 2, 5, 10, 20 гривень проставлено рік прийняття зразка, нумерація і підпис Голови Національного банку України.

Банкнота номінальною вартістю 1 гривня (1992, 1994 і 1995 рр.)

Основні малюнки: лицьового боку — портрет Володимира Великого; зворотного боку — руїни Херсонеса. Переважаючий колір банкнот зразка 1992 р. — темно-зелений, розмір — 135х70 мм, банкнот зразка 1994, 1995 рр. — зелено-коричневий, розмір — 133х66 мм.

Банкнота номінальною вартістю 2 гривні (1992, 1995 рр.)

Основні малюнки: лицьового боку — портрет Ярослава Мудрого; зворотного боку — Собор Софії Київської. Переважаючий колір банкнот зразка 1992 р. — коричневий, розмір — 135х70 мм, банкнот зразка 1995 рр. — рожево-коричневий, розмір — 133х66 мм.

Банкнота номінальною вартістю 5 гривень (1992, 1994 і 1995 рр.)

Основні малюнки: лицьового боку — портрет Богдана Хмельницького; зворотного боку — Церква в селі Суботів. Переважаючий колір банкнот зразка 1992 р. — темно-синій, розмір — 135х70 мм, банкнот зразка 1994, 1995 рр. — блакитно-темно-синій, розмір — 133х66 мм.

Банкнота номінальною вартістю 10 гривень (1992, 1994 рр.)

Основні малюнки: лицьового боку — портрет Івана Мазепи; зворотного боку — Печерська лавра. Переважаючий колір банкнот зразка 1992 р. — фіолетовий, розмір — 135х70 мм, банкнот зразка 1995 рр. — темно-синьо-червоний, розмір — 133х66 мм.

Банкнота номінальною вартістю 20 гривень (1992, 1995 рр.)

Основні малюнки: лицьового боку — портрет Івана Франка; зворотного боку — Львівський оперний театр. Переважаючий колір банкнот зразка 1992 р. — сіро-коричневий, розмір — 135х70 мм, банкнот зразка 1995 рр. — коричнево-зелений, розмір — 133х66 мм.

Банкнота номінальною вартістю 50 гривень

Основні малюнки: лицьового боку — портрет Михайла Грушевського; зворотного боку — Будинок Верховної Ради України. Переважаючий колір банкнот — фіолетовий, розмір — 133х66 мм.

Банкнота номінальною вартістю 100 гривень

Основні малюнки: лицьового боку — портрет Тараса Шевченка; зворотного боку — Собор Святої Софії. Переважаючий колір банкнот — зелений, розмір — 133х66 мм.

Основні захисні елементи в банкнотах гривні розміщуються залежно від номінальної вартості і років випуску. Так, банкноти зразка 1992 р. номінальною вартістю 1, 2, 5, 10, 20 гривень мають загальний водяний знак на папері у вигляді світлих ліній Тризуба, який повторюється по всій площині паперу і видимий при розгляді банкноти проти світла, а також видимі захисні волокна синього і жовтуватого кольорів, хаотично розміщені в товщі і на поверхні паперу з двох боків банкноти. Захисні елементи цих банкнот включають, крім того, флуоресцентний номер, надрукований методом високого друку чорною фарбою горизонтально, серію і номер банкноти, які в ультрафіолетових променях флуоресціюють зеленим світлом та флуоресцентний друк на зворотному боці банкнот (крім банкноти номіналом 10 гривень), кодоване зображення Тризуба (крім номіналу 1 гривня), яке видиме при розгляді банкноти проти світла на рівні очей при повороті на 45 градусів.

Банкноти номіналами 1 гривня (1994 і 1995 рр.), 2 (1995 р.), 5 (1994 і 1997 рр.), 10 (1994 р.), 20 (1995 р.), 50 і 100 гривень мають такі особливості захисту. Важливим елементом захисту в цих банкнотах виступає фіксований водяний знак, який розміщений на білому полі банкнот у вигляді портрета, що повторює портрет, надрукований на лицьовому боці банкнот і видимий при розгляді банкнот проти світла.

У банкнотах відповідних номіналів представлений захист у вигляді захисної стрічки: в банкнотах номіналами 1 (1994 і 1995 рр.), 2 (1995 р.),

5 (1994 і 1997 рр.), 10 (1994 р.) гривень — темна смуга або полімерна стрічка, видима проти світла та має напис «Україна», що повторюється, який можна прочитати за допомогою збільшувального скла; у банкнотах номіналами 1 (1995 р.), 2 (1995 р.) гривні — полімерна стрічка з написом «1 гривня» і «2 гривні»; у банкнотах номіналом 20 гривень — металізована стрічка (віконна), яка періодично (6 разів) виходить на поверхню паперу з лицьового боку банкноти і має вигляд блискучого пунктиру, а при розгляданні банкноти проти світла — безперервна темна смуга, що перетинає банкноту поперек.

У цій групі банкнот використані: суміщений малюнок (орнамент з лівого боку банкноти), усі елементи якого на лицьовому і зворотному боках збігаються і доповнюють один одного; знак для сліпих — рельєфний елемент, розміщений у лівому нижньому куті лицьового боку банкнот, який відчувається на дотик і визначає номінал банкноти, кодоване зображення — приховане цифрове зображення номіналу, яке видиме при розгляданні банкноти проти світла на рівні очей під кутом 45 градусів.

Разом з тим, усі банкноти, що є в обігу, мають також загальні для всіх елементи захисту, такі, як райдужний друк, антисканерна сітка, рельєфні елементи (крім банкнот номіналом 1 гривня 1992 р.), захисні волокна, флуоресцентний друк і номер (крім банкнот випуску 1997 р.), прихований номінал (крім банкнот номіналом 1 гривня 1994 р.), мікротекст у вигляді напису безперервно повторюваного слова «Україна» (усі номінали) та аббревіатури «НБУ» (для банкнот випуску 1997 р. і номіналами 50 і 100 гривень).

На банкнотах номіналами 1 гривня (1994 р.), 50 і 100 гривень є магнітний номер, серія та номер цих банкнот мають магнітні властивості.

10.4. ВИПУСК ПАМ'ЯТНИХ І ЮВІЛЕЙНИХ МОНЕТ

Монети — унікальне явище в історії людської цивілізації. Вони є джерелом інформації про політику, економіку і культуру давно минулих епох та сучасності.

Монета втілює в собі кілька призначень. По-перше, вона є національною валютою, тобто виразом державності і носієм товарно-грошових відносин. По-друге, монета є носієм матеріальних благ, утіленням багатства. По-третє, монета є засобом інформації про історію і сучасність держави.

Перші монети з'явилися на українській землі — Київській Русі ще в Х—ХІ ст. Це були златники і срібляники з гербом тризубом. У ті ж часи в грошовому обігу Русі — України з'явилися незвичайні за формою і вагою

срібні злитки-гривні, назва яких походить від прикраси, яку носили на шії (на «загрівку») та служили водночас і грошима, і нагородою. Через сім століть проголошена Українська Народна Республіка запровадила 1 березня 1918 року грошову одиницю — гривню, яка перебувала в обігу два роки. І от після розпаду Радянського Союзу Україна, здобувши державну незалежність, у вересні 1996 року провела грошову реформу і ввела в грошовий обіг гривню, відродивши стародавню назву національної грошової одиниці.

У більшості країн світу на державному рівні розробляються та реалізуються програми випуску пам'ятних і ювілейних монет. Україна також уже чотири роки розробляє і затверджує такі програми, включаючи до них найбільш видатні події в історії України, а також у сучасному її житті. Тематика монет є необмеженою і включає історію, архітектурні пам'ятки, видатні особистості, знаменні дати, культуру, літературу, спорт, флору і фауну, релігію тощо. При цьому слід враховувати, що тема монети має бути цікавою для значного кола колекціонерів — вітчизняних та іноземних. При визначенні оптимальних обсягів виробництва, напрямів реалізації пам'ятних і ювілейних монет першочерговим завданням є ґрунтовне вивчення та аналіз ринку нумізматичної продукції. Важливою передумовою цього є збирання і накопичення інформації щодо того, який ідейно-тематичний спектр монет найбільше цікавить потенційних покупців. Це істотно впливає на формування монетної політики Національного банку України. Одним із основних принципів монетної політики є популяризація ідеї створення монети, що впливає на формування попиту на неї.

Монетна політика — це не тільки практичне здійснення державою низки заходів, пов'язаних із виробництвом, емісією монет, урегулюванням питань щодо грошового ринку і грошової системи, а й надзвичайно важлива сфера публічних стосунків центрального банку із громадськістю.

При формуванні ідейно-тематичного спектра українських монет було визначено кілька базових позицій, які склали його основу: князівський та гетьманський періоди історії, її видатні постаті, флора і фауна, спорт. Якщо перші три позиції мають репрезентувати національну специфіку, то останні є традиційними для світового монетного виробництва і тут головне — оригінальність утілення ідеї.

На початку 1997 року Національний банк України прийняв довгострокову програму випуску пам'ятних і ювілейних монет України, присвячених становленню та розвитку української державності. Ця програма в монетах висвітлює більш як тисячолітню історію України, зародження і розвиток української державницької ідеї, багатовікову героїчну і трагічну боротьбу українського народу за створення власної незалежної держави.

Програма передбачає випустити протягом 1997 — 2005 років кілька великих серій пам'ятних і ювілейних монет.

Починаючи з 1996 року, Національний банк України почав випуск пам'ятних і ювілейних монет за тематичними серіями. За цей період започатковано сім серій монет. Серед них серії: «Княжа Україна», «Відродження української державності», «Герої козацької доби», «Духовні скарби України», «Флора і фауна», «Спорт», «Видатні діячі України». Насамперед у серії «Княжа Україна» планується випустити сім монет, присвячених князівському періоду Київської Русі. З них уже випущено в обіг три пам'ятних монети — «Кий», «Данило Галицький», «Аскольд». Серію «Герої козацької доби», яка відображає славу історію української нації і постаті її героїв-захисників, славних гетьманів України, представляють монети «Козак Мамай», «Северин Наливайко», «Визвольна війна середини XVII століття», «Дмитро Вишневецький», «Петро Дорошенко». До серії «Духовні скарби України» увійшли срібні монети «Десятинна церква», «Спаський собор у Чернігові» та золоті — «Київський псалтир», «Енеїда», а також монети «Успенський собор Києво-Печерської лаври» та «Михайлівський Золотоверхий собор».

Перша ювілейна монета України була випущена в обіг Національним банком України 7 травня 1995 року і присвячена 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Вона виготовлена з мельхіору тиражем 250000 штук і має в діаметрі 33 мм, номінальна вартість її була 200000 карбованців.

Пізніше, у серпні 1995 року, до цієї події були випущені в обіг ще чотири мельхіорові монети, присвячені містам-героям Києву, Одесі, Севастополю і Керчі, тиражами, відповідно, 100000, 75000 і 50000 штук.

До 400-ліття від дня народження видатного державного, політичного і військового діяча XVII ст., гетьмана України Богдана Хмельницького в серпні 1995 року в обіг було випущено мельхіорову ювілейну монету тиражем 250000 штук, а в червні 1996 року — таку ж срібну монету тиражем 10000 штук. Номінальна вартість цих монет була, відповідно, 200000 крб. і один мільйон карбованців.

1996 року Національним банком України було випущено в обіг 11 найменувань пам'ятних монет.

Серед них — мельхіорова монета, присвячена видатній українській поетесі, громадській діячці другої половини XIX — початку XX ст. Лесі Українці. Монету було випущено у березні 1996 року тиражем 100000 штук і номінальною вартістю 200000 крб.

Аналогічну монету «Леся Українка» зі срібла 925-ї проби тиражем 10000 штук вагою в чистоті 15,55 грама і номінальною вартістю 1 млн. крб. випущено в квітні 1996 року.

7 березня 1996 року Національним банком України випущені в обіг монети, присвячені 50-річчю Організації Об'єднаних Націй — мельхіорова тиражем 100000 штук номінальною вартістю 200000 крб. і срібна 925-ї проби вагою в чистоті 31,1 грама тиражем 10000 штук і номінальною вартістю 2 млн. крб:

До 10-річчя чорнобильської катастрофи 1996 року випущені срібна (номіналом 2 млн. крб.) і мельхіорова (номіналом 200000 крб.) монети тиражем, відповідно, 10000 і 250000 штук.

У червні 1996 року в обіг була випущена срібна монета, присвячена видатному українському філософу і просвітителю XVIII ст. Григорію Сковороді. Вона мала тираж 10000 штук і номінальну вартість 1 млн. крб.

У той же період уперше випускається в обіг серія монет, присвячена спортивній тематиці. Зокрема, до відкриття літніх Олімпійських ігор в Атланті (США) випущено срібні і мельхіорові монети — «100-річчя Олімпійських ігор сучасності» і «Перша участь у літніх Олімпійських іграх», тиражами 10000 і 100000 штук кожна та номінальною вартістю 2 млн. крб і 200000 крб., відповідно.

Монети України відтворюють не лише історію нашої нації, а й становлення її державності. Такою є срібна монета «Незалежність», присвячена 5-й річниці прийняття парламентом України Акта проголошення незалежності України. Вона має 925-ту пробу срібла вагою дорогоцінного металу в чистоті 31,3 грама, діаметр 39 мм і тираж — 10000 штук.

Ця монета започаткувала серію «Відродження української державності», яку продовжили срібна та мельхіорова монети із зображенням видатного вченого і політичного діяча, першого Президента України М. Грушевського. Її тиражі, відповідно, 10000 і 75000 штук, а номінальна вартість — 1 млн. крб. і 200000 крб.

Першою ювілейною монетою з гривневим номіналом стала мельхіорова монета «Софіївка» номінальною вартістю 2 гривні і тиражем 30000 штук, присвячена 200-річчю одного з кращих дендрологічних парків України.

У листопаді 1996 року Національний банк України представляє нову серію «Духовні скарби України», яку відкриває монета «Десятинна церква», присвячена 1000-річчю спорудження першої пам'ятки храму Київської Русі. Срібна монета номіналом 20 грн. випущена тиражем 5000 шт., а мельхіорова — номіналом 2 грн. і тиражем 30000 штук.

Завершує 1996 рік срібна монета до 400-річчя від дня народження видатного церковного, культурно-освітнього і політичного діяча України першої половини XVI ст. митрополита Київського і Галицького, одного із засновників першої вищої школи в Україні і Східній Європі — Києво-Могилянської колегії (згодом — академії) Петра Могили. Вона випущена тиражем 5000 штук номінальною вартістю 10 гривень.

1997 рік продовжив монетний випуск і започаткував нові серії монет. Того року були випущені і перші золоті монети — «Т. Г. Шевченко» і «Києво-Печерська лавра», 900-ї проби, вагою в чистоті 15,55 грама, номінальною вартістю 200 гривень і тиражем, відповідно, 10000 і 20000 штук.

До 200-річчя від дня народження видатного українського вченого в галузі космонавтики і теорії космічних польотів Юрія Кондратюка (Олександра Шарлея), який перший у світі розрахував траєкторію польоту космічного корабля із Землі на Місяць, у червні 1997 року була випущена відповідна ювілейна монета з мельхіору номіналом 2 гривні і тиражем 20000 штук.

У серії «Духовні скарби України» в червні 1997 року випущено срібну пам'ятну монету номіналом 20 гривень «Спаський собор у Чернігові», присвячену визначній пам'ятці архітектури Київської Русі, закладеній у 1033 - 1039 рр.

23 липня 1997 року Національний банк України випустив в обіг срібну пам'ятну монету «Козак Мамай» номіналом 20 гривень і тиражем 5000 штук, яка відкрила нову велику серію монет «Герої козацької доби», присвячену ушавленим синам України XVI — XVIII ст.

У той же період було випущено в обіг набір з чотирьох золотих монет «Оранта» 999,9 проби. На цих монетах відкарбовано мозаїчне зображення Матері Божої в соборі Святої Софії в Києві. Монети мали, відповідно, номінали 500, 250, 125 і 50 гривень, вагу в чистоті 31,1, 15,55, 7,78 і 3,22 грама, діаметри - 32, 25, 20 і 16 мм та тиражі - 1000, 3000, 4000 і 2000 штук.

До кінця 1997 року була випущена ще одна срібна монета 925-ї проби номіналом 20 гривень і тиражем 5000 штук, яка була присвячена Київському контрактному ярмарку — важливій щорічній події в комерційно-торговельному і суспільно-політичному житті України кінця XVIII — початку XX ст., та дві мельхіорові монети номіналом дві гривні. Серед них — монети, присвячені Соломії Крушельницькій, видатній українській співачці, та до 1-ї річниці Конституції України, яку було ухвалено 28 червня 1996 року.

У листопаді 1997 року було введено в дію в першу чергу Монетного двору Національного банку України. Відтоді карбування пам'ятних і ювілейних монет в Україні із золота, срібла та інших металів здійснюється лише на власній виробничій базі із застосуванням найсучасніших технологій.

Надзвичайно насиченим щодо випусків пам'ятних монет став 1998 рік — усього введено в обіг 23 пам'ятні монети 18 найменувань, серед них — 4 золотих, 9 срібних і 10 монет із нейзильберу.

Першою монетою, відкарбованою на Монетному дворі НБУ, була пам'ятна монета із золота 900-ї проби, номінальною вартістю 100 гривень і

тиражем 2000 штук, присвячена 600-річчю створення книги псалмів "Київський псалтир" (1397 р.) — видатної пам'ятки національної української культури.

До 100-річчя з дня народження видатного українського поета-лірика Володимира Сосюри Національний банк України випустив ювілейну монету з нейзильберу номіналом 2 гривні тиражем 10000 штук.

Другою монетою в серії «Герої козацької доби» стала пам'ятна монета «Северин Наливайко» зі срібла 925-ї проби номінальною вартістю 20 гривень, вагою дорогоцінного металу в чистоті 31,1 грама і тиражем 5000 штук.

1998 року великим тиражем (по 200000 штук) відкрито нову серію пам'ятних монет «Відродження української державності», до якої увійшли такі монети з нейзильберу, як «80-річчя бою під Крутами», «80 років проголошення незалежності УНР».

Відзначаючи участь українських спортсменів у XVII зимових Олімпійських іграх у Нагано (Японія), Національний банк України 1998 року випустив в обіг срібні монети 925-ї проби номінальною вартістю 10 гривень — «Лижі», «Біатлон», «Фігурне катання» тиражами по 7500 штук кожна.

У травні 1998 року у зв'язку з проведенням у Києві щорічних зборів Ради керуючих Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР) випущено пам'ятну монету з нейзильберу номінальною вартістю 2 гривні тиражем 10000 штук.

До 100-річчя першого в світі степового заповідника — Асканія-Нова Національний банк України випустив в обіг срібну 925-ї проби і мельхіорову монети номінальною вартістю, відповідно, 10 і 2 гривні й тиражами 10000 і 100000 штук.

Серію «Герої козацької доби» поповнила також срібна монета, присвячена 350-річчю початку національної визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького проти іноземного поневолення, номінальною вартістю 20 гривень, вагою дорогоцінного металу 31,1 грама, 925-ї проби і тиражем 10000 штук.

У серії «Князя Україна» 1998 року виходять в обіг одна за одною відразу дві срібні монети: «Кий», присвячена князю Кию — легендарному засновнику Києва і Київської держави у V — VI ст., та «Данило Галицький», присвячена галицько-волинському і київському князю. Ці монети мають 925-ту пробу, номінальну вартість — 10 гривень і тиражі — по 10000 штук кожна.

У вересні 1998 року Національний банк України випустив в обіг монету з нейзильберу звичайної якості, присвячену 100-річчю заснування Київського політехнічного інституту — нині Національного технічного університету України. Номінальна вартість — 2 гривні, загальний тираж — 50000 штук.

1998 року золоті монети України поповнилися ще однією монетою — «Енеїда» 900-ї проби, вагою дорогоцінного металу 15,55 г, номінальною вартістю 100 гривень і тиражем 200 штук. Ця монета присвячена поемі основоположника нової української літератури Івана Петровича Котляревського і випущена в серії «Духовні скарби України».

З відродженням національних святинь пов'язані дві монети, відкарбовані в золоті й сріблі та з нейзильберу, — «Михайлівський Золотоверхий собор» і «Успенський собор Києво-Печерської лаври». Золоті монети мають 900-ту пробу, а срібні — 925-ту, номінальна вартість їх, відповідно, становить 100 і 10 гривень, тиражі — 3000 і 10000 штук. Монети з нейзильберу мають номінал 5 гривень, діаметр 35 мм і тиражі — по 200000 штук кожна.

Останньою монетою, що завершує 1998 рік, стала монета із нейзильберу, випущена Національним банком України до 50-річчя Загальної декларації прав людини. Номінальна вартість цієї монети — 2 гривні, а тираж — 100000 штук.

Усього протягом 1995 — 1998 років Національний банк України ввів у обіг 61 пам'ятну і ювілейну монету 45 найменувань. 1999 рік особливо вирізняється випуском значної частини монет у серіях, започаткованих попередніми роками.

Продовжуючи серію «Флора і фауна України», Національний банк України 20 січня 1999 року ввів у обіг пам'ятну монету «Орел степовий» номінальною вартістю 10 гривень із срібла 925-ї проби, вагою дорогоцінного металу в чистоті 31,1 г, діаметром 38,61 мм і тиражем 5000 штук. 28 січня 1999 року випущено однойменну монету номінальною вартістю 2 гривні із нейзильберу, діаметром 31,0 мм, тиражем 50000 штук.

У серії «Відродження української державності» 18 лютого 1999 року вийшла у світ ювілейна монета, присвячена 80-річчю проголошення в Києві 22 січня 1919 року декларації про Злуку (Об'єднання) Української Народної Республіки (УНР) із Західно-Українською Народною Республікою (ЗУНР). Номінальна вартість монети — 2 гривні, метал — нейзильбер, діаметр 31,0 мм, тираж — 50000 штук.

31 березня 1999 року серію «Герої козацької доби» поповнила срібна монета 925-ї проби, на якій викарбувано портрет українського козацького отамана Дмитра Вишневецького, котрий 1556 року спорудив укріплення на дніпровському острові Мала Хортиця, поклавши початок Запорозькій Січі. Монета має номінальну вартість 10 гривень, вагу дорогоцінного металу в чистоті 31,1 г, діаметр 38,61 мм, тираж — 10000 штук.

Спортивну тематику продовжили дві монети номінальною вартістю 10 гривень — «Потрійний стрибок» і «Паралельні бруси», випущені до XXVII літніх Олімпійських ігор 2000 року в Сіднеї (Австралія). Монети

виготовлені зі срібла 925-ї проби, діаметром 38,61 мм, вагою дорогоцінного металу в чистоті 31,1 г, тиражем по 15000 штук кожна.

До 150-річчя від дня народження видатного письменника-демократа Панаса Мирного (П. Я. Рудченка) — автора відомих літературних творів «Хіба ревуть воли, як ясла повні», «Лимерівна», «Голодна воля», «Повія», Національний банк України випустив у серії «Видатні діячі України» монету номінальною вартістю 2 гривні. Монету виготовлено з нейзильберу підвищеної якості, діаметром 31,0 мм, тиражем 50000 штук.

У червні 1999 року Національний банк України випустив в обіг ювілейну монету тиражем 20000 штук, вартістю 2 гривні із нейзильберу поліпшеної якості, присвячену 100-річчю Національної гірничої академії України в Дніпропетровську, заснованої як Катеринославське вище гірниче училище.

У той же період нумізматичний світ побачив ще одну ювілейну монету номінальною вартістю 5 гривень, випущену до 900-річчя Новгород-Сіверського удільного князівства Київської Русі, утвореного на Любецькому з'їзді давньоруських князів, а також походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців у 1115 році, що його оспівано у видатній пам'ятці давньоруської і світової літератури «Слово о полку Ігоревім». Монета виготовлена з нейзильберу, діаметром 35 мм, тиражем 50000 штук.

У серії «Княжа Україна» 30 червня 1999 року випущено в обіг срібну монету «Аскольд», на якій зображено правителя Київської держави князя Аскольда. Номінальна вартість — 10 гривень і тираж — 10000 штук.

Відповідно до програми випуску пам'ятних і ювілейних монет 1999 року планується випустити монети в традиційних серіях «Герої козацької доби», «Флора і фауна», а також випустити нові серії монет — «2000-ліття Різдва Христового», «Давні культури України» та інші монети. Цю роботу буде продовжено і наступними роками. Україна має багату історію і прекрасні перспективи створення цікавої, насиченої національної нумізматичної колекції.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Банкноти — банківські білети — грошові знаки, що випускаються в обіг центральним емісійним банком. Забезпечені всіма активами банку та масою товару, що належить державі. На сьогодні це основний вид паперових грошей.

- Деномінація — зміна номінальної вартості грошових знаків з метою стабілізації валюти чи спрощення розрахунків. Девальвація відбувається шляхом обміну за встановленим співвідношенням старих грошових знаків на нові. У тому ж співвідношенні перераховують ціни на товари та послуги.
- Інфляція — див. «Ключові терміни та поняття» до теми 7.
- Котирування (фр. *coter* — визначати) — встановлення курсів іноземних валют, цінних паперів на підставі валютного паритету чи цін товарів на біржах або неорганізованих ринках.
- Курс обмінний — курс, за яким одну грошову одиницю обмінюють на іншу.
- Обіг грошовий безготівковий — грошовий обіг, за якого рух грошей здійснюється шляхом перерахунків у кредитних установах з урахуванням взаємних вимог. Рух грошей у безготівковій формі відбувається у сфері грошового обігу.
- Реформа грошова — проведення деномінації грошей, вилучення з обігу знецінених паперових грошей, випуск нових грошових одиниць, зміна їх золотого вмісту тощо для зміцнення грошової системи.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Які завдання стояли перед Україною після проголошення державної незалежності?
2. Коли і з якою метою в грошовий обіг України було введено купони багаторазового використання?
3. Назвати особливості перебування в грошовому обігу України купоно-карбованців.
4. Лати характеристику перших купоно-карбованців зразка 1991 року.
5. Як проводилися виплати купоно-карбованців населенню України?
6. З якого часу в Україні було припинено функціонування рубля і єдиним законним засобом платежу в готівковому і безготівковому обігу став український карбованець?
7. Назвати причини, що зумовили збільшення номіналів українських карбованців у 1992—1995 роках.

8. Описати дизайн купоно-карбованців зразка 1992—1995 рр., порівняти їх з першими купонами.
9. Скільки часу в грошовому обігу України перебували купоно-карбованці і яка їх роль у становленні національної грошової системи?
10. Коли в грошовому обігу України з'явилася національна грошова одиниця — гривня?
11. Назвати передумови проведення грошової реформи в Україні.
12. Якими були основні завдання грошової реформи?
13. Довести, що грошова реформа мала відкритий і безконфіскаційний характер.
14. Яким був рівень деномінації?
15. Назвати варіанти проведення обміну грошей населенням.
16. Де виготовлялися гривні і розмінні монети?
17. Охарактеризувати нормативну базу проведення грошової реформи.
18. Проаналізувати хід проведення обміну карбованців на гривні.
19. Яким був курс гривні до долара США після проведення реформи і чим зумовлюється його зміна?
20. Назвати призначення ювілейних і пам'ятних монет.
21. Дати характеристику тематичних випусків ювілейних монет Національного банку України.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитрієнко М., Ющенко В., Литвин В., Яковлева Л. Гроші в Україні: факти і документи. - К., 1998. — С 109—128.
2. Дорофеева Н., Воронова Л. Перша цивілізована грошова **реформа** в історії України //Вісник НБУ. - 1996. —№ 5. — С 16-19.
3. Ukraine's first non-confiscatory monetary reform //Passport to the new world. — March/ april, 1997.
4. Проблеми впровадження національної валюти в країнах Центральної та Східної Європи — практичні аспекти /Збірник матеріалів міжнародної конференції. Київ, «Пуща-Озерна», 28-29 травня 1992 року. — К.: Інтелсфера, 1992.
5. Терпило В. Монета — символ держави //Українська нумізмика і боністика: науково-популярний історико-культурологічний часопис, додаток до журналу «Вісник Національного банку України». — 1999. — № 1. — С 4-17.
6. Терпило В. Українська монета на межі тисячоліть //Українська нумізмика і боністика: науково-популярний історико-культурологічний часопис, додаток до журналу «Вісник Національного банку України». — 1999. — № 2. — С 15—23.

7. Ющенко В. Монетна політика в контексті загальної ідеології банку // Українська нумізматика і боністика: науково-популярний історико-культурологічний часопис, додаток до журналу «Вісник Національного банку України». — 1999. — № 2. — С 4—14.
8. Ющенко В., Панченко В. Історія української гривні. — К.: Національний університет ім. Т. Шевченка, в-во «Бібліотека українця», 1999.

ПРО ЦЕ ЦІКАВО ДОВІДАТИСЬ

Найважча монета у світі — мідна пластина вартістю 10 далерів, вагою 19,71 кг, випущена 1644 року в Швеції.

Найлегша і найменша монета в світі — срібна монета вартістю в 1/4 джави вагою 0,002 г, випущена близько 1740 року в Непалі.

Найдавніші монети у світі — статери з електру, випущені царем Гігесом із Лідії (тепер — Туреччина) близько 670 р. до н. е.

Китайські гроші без написів династії Чжоу датуються близько 770 р. до н. е. Срібна тетрадрахма карбована 4955 р. до н. е. на о. Самос (Сицилія).

Перші паперові гроші — почали друкувати в Китаї 812 р. до н. е. й поширювались до 970 р. н. е.

Найперші в світі банкноти були випущені 1661 року в Стокгольмі (Швеція), з яких найстарішою банкнотою, що вціліла, є банкнота вартістю 5 далерів, датована 6 грудня 1662 року.

Найбільший розмір банкноти за всю історію грошового виготовлення — 22,8 на 33,0 см — мала банкнота вартістю 1 квань, яку випускала у 1368 — 1399 рр. китайська династія Мін.

Найменший розмір банкноти вартістю 10 бань, що випускали у Румунії в 1917 р. Площа друкованого відбитка на ній становила 27,5 на 38 мм. З випущених під час інфляції в Німеччині у 1920-1921 рр. грошей найменший розмір мали банкноти вартістю 1—3 пфенінга — 18 на 18,5 мм.

Банкнотами найвищої вартості є 10 тис. доларів, які перебувають в обігу Федерального резервного банку США. На них зображено Сеймона Портленда Чейза, засновника банку «Чейз Манхеттенбанк» (1808 — 1873). 3 липня 1944 року випуск цих банкнот було припинено. На сьогодні в обігу залишилось усього 348 банкнот вартістю 10 тис. доларів.

У Великобританії збереглися дві банкноти Англійського банку вартістю 1 млн. фунтів стерлінгів, випущені до 1812 року.

Найбільший внутрішній чек був виписаний 30 червня 1954 року скарбницею США на суму 4 176 969 623,57 долара.

Найдорожчі монети в світі — комплект монет США випуску 1804 року вартістю 1 млн. доларів дилер Лестером Меркін подарував 1979-го королю Іспанії.

Найбільший монетний двір скарбниці США побудований у 1965 — 1969 рр. у штаті Філадельфія й займає площу 4,65 га. При 7-денному

робочому тижні й роботі в три зміни річна продуктивність — 15 млрд. монет.

Продуктивність однієї машини з карбування монет становить 40 тис. монет за годину.

Уперше золотий монометалізм як тип грошової системи законодавчо було закріплено у Великобританії на початку XIX ст.

Перші спроби упорядкувати грошовий обіг робили багаті міняйли, лихварі, які ставили на золотих монетах пробу й вагу. Потім держава перейняла право ставити клеймо на золотих злитках, карбувати монети та випускати їх в обіг. Грошові системи сформувались в основному у XVI—XVII ст.

Термін «рубль» почав уживатись у ХІІІ ст. До першої половини XV ст. рубль виглядав як брусок срібла вагою близько 200 грамів.

Цар-монету вартістю 1 рубль відкарбовано 1771 року з міді вагою **1024** грами.

1748 року відомому вченому М. Ломоносову було присуджено премію в 200 рублів. Видали її мідними монетами. Щоб доставити премію додому, використали кілька возів.

Термін «карбованець» з'явився у XIV ст., коли в Україні в грошовому обігу перебували срібні литовські гроші. Щоб визначити якість монети за твердістю й кольором металу, надкушували її край. Монети ставали надщербленими, мали вирубки, литовською — карб.

Про життя Діогена, знаменитого філософа, існує багато історій. Ось одна з них. Батько Діогена, багатий громадянин Сінопи, фальшував гроші. Легенда говорить про те, що син довго не погоджувався займатись «справою» батька й тому в тяжких роздумах вирушив до дельфійського оракула, щоб той дав йому настанову. У храмі Аполлона Діоген отримав пораду оракула: «перекарбовуй монету». Сумніви були відкинуті, і Діоген став фальшувати гроші. Згодом, коли він став відомим філософом і проповідував зневагу до всіх благ світу, розповідь Діогена дещо «підправили»: слова «перекарбовуй монету» треба було сприймати в алегоричному значенні — «переоцінюй істину».

Найбільшим за кількістю монет із будь-коли виявлених скарбів є так званий брюссельський скарбів 1908 року, який містив 150 тисяч монет.

ВІДОМІ ЛЮДИ ПРО ГРОШІ

Гроші — товар, якого може бути надлишок або брак.

Дадлі Норе, економіст

Єдиним мірилом свободи є гроші... Одним своїм дотиком вони нищать і природу речей, і природу людини.

Г. Зіммель, соціолог

Існує чотири основні причини падіння царств, королівств, республік. Це — війни, смертність, неродючі землі й псування монети.

Н. Коперник, астроном

Складність не в тому, щоб зрозуміти, що гроші — товар, а в тому, щоб з'ясувати: як і чому товар стає грошима.

К. Маркс

Золото і срібло за природою своєю — не гроші, але гроші за своєю природою — золото й срібло.

К. Маркс

Гроші визначаються самим суспільством: усе, що суспільство знало в якості засобу обігу» — це і є гроші.

К. Маркс

З усіх сил, підпорядкованих пануючій владі, сила грошей, певно, найнадійніша.

Кант, філософ

У житті є три матерії, які течуть крізь пальці, — вода, повітря, гроші. Необхідно вміти користуватись усіма трьома.

Жак-Ів Кусто, мандрівник

Розумна людина тримає гроші в голові, а не в серці.

Дж. Свіфт, письменник

Врешті-решт, я зауважив, що простіше заробляти гроші, аніж ними розпоряджатись..

М. Монтень, психолог

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

ВСТУП ДО КУРСУ «ІСТОРІЯ ГРОШЕЙ»	4
1. Історичні аспекти виникнення грошей	4
2. Нумізматика та її розвиток	8
Ключові терміни та поняття	12
Контрольні питання	14
Рекомендована література	15
ТЕМА 1. МОНЕТНЕ ВИГОТОВЛЕННЯ В ДОВУ АНТИЧНОСТІ, СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ	16
1.1. Техніка виготовлення та класифікація випусків монет.	16
1.2. Монетне господарство античної Греції	17
1.3. Монети міст-колоній Північного Причорномор'я	20
1.4. Римська монетна система	21
1.5. Основні етапи грошових відносин доби феодалізму і нового часу в країнах Європи	24
Ключові терміни та поняття	28
Контрольні питання	30
Рекомендована література	31
ТЕМА 2. ГРОШОВИЙ ОБІГ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	32
2.1. Поява грошового обігу на території сучасної України у перші століття нової ери	32
2.2. Формування грошової системи Київської держави	37
2.3. Розвиток досліджень з історії грошових відносин Київської Русі	43
Ключові терміни та поняття	44
Контрольні запитання	45
Рекомендована література	46
ТЕМА 3. ГРОШОВА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ XIV - XVIII СТ.	47
3.1. Грошова система українських земель, що перебували у складі Польщі та Литви (XIV - XVI ст.)	47
3.2. Характеристика грошового господарства України XVII - XVIII ст.	53
3.2.1. Грошовий обіг XVII ст.	53
3.2.2. Грошове господарство козацько-гетьманської доби (XVII ст.)	55
3.2.3. Поширення грошової системи Російської імперії в Україні (XVIII ст.)	57
3.3. З історії Львівського монетного двору	59
Ключові терміни та поняття	61
Контрольні питання	66
Рекомендована література	66

ТЕМА 4. ІСТОРІЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ В УКРАЇНІ	
ЗІ СЕРЕДИНИ XVIII СТ. ДО 1917 РОКУ	68
4.1. Монетне господарство Галичини у складі Австро-Угорської імперії (середина XVIII - кінець XIX ст.)	68
4.2. Історія грошей Росії кінця XVIII - початку XX ст. (до 1917 р.) та її вплив на розвиток грошових відносин в Україні	70
Ключові терміни та поняття	75
Контрольні питання	78
Рекомендована література	79
ТЕМА 5. НАЛАГОДЖЕННЯ ГРОШОВОЇ СПРАВИ У РАДЯНСЬКІЙ РОСІЇ	
ТА СРСР (1917 — 1957)	80
5.1. Труднощі в грошовому господарстві перших років радянської влади в Росії (1917 — 1920)	80
5.2. Підготовка та проведення першої грошової реформи в СРСР (1922 — 1924)	84
5.3. Зміни у грошовій системі СРСР 1926—1957 років	86
Ключові терміни та поняття	91
Контрольні питання	92
Рекомендована література	93
ТЕМА 6. ГРОШІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1917—1920)	94
6.1. Початки державотворчого процесу України і формування власної грошової системи у 1917 - 1918 роках..	94
6.2. Грошове господарство доби Гетьманату, Директорії (середина 1918-го - 1920 років)	97
6.3. Творці грошей України	104
Ключові терміни та поняття	107
Контрольні питання	107
Рекомендована література	108
ТЕМА 7. ГРОШОВИЙ ОБІГ ПОНЕВОЛЕНИХ УКРАЇНСЬКИХ	
ЗЕМЕЛЬ (1918 - 1944)	109
7.1. Грошова система українських земель під владою Польщі, Чехо-Словаччини, Угорщини та Румунії (1818 - 1939)	109
7.1.1. Грошова система українських земель під владою Польщі	109
7.1.2. Грошова система українських земель у складі Чехо-Словаччини та Угорщини	111
7.1.3. Грошова система українських земель під владою Румунії	112
7.2. Грошова система українських земель 1939 - 1944 років	114
Ключові терміни та поняття	118
Контрольні питання	119
Рекомендована література	120
ТЕМА 8. ГРОШОВІ ДОКУМЕНТИ ОУН—УПА ПЕРІОДУ БОРОТЬБИ	
ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ (1942 - 1953)	121
Ключові терміни та поняття	125
Контрольні питання	126
Рекомендована література	126

ТЕМА 9. ГРОШОВІ РЕФОРМИ 1947 ТА 1961 РОКІВ У СРСР.

ВИГОТОВЛЕННЯ ЮВІЛЕЙНИХ МОНЕТ_____127

9.1. Грошова реформа 1947 року_____127

9.2. Грошова реформа 1961 року_____128

9.3. Виготовлення ювілейних і пам'ятних монет у СРСР 129

Ключові терміни та поняття_____131

Контрольні питання_____132

Рекомендована література_____132

ТЕМА 10. ФОРМУВАННЯ ГРОШОВОЇ СИСТЕМИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

(1991—1999)_____133

10.1. Введення в грошовий обіг України
купону-карбованця_____133

10.2. Перша грошова реформа в Україні (1996 р.).
Запровадження гривні_____137

10.3. Загальна характеристика української національної
валюти_____147

10.4. Випуск пам'ятних і ювілейних монет_____149

Ключові терміни та поняття_____156

Контрольні питання_____157

Рекомендована література_____158

ПРО ЦЕ ЦІКАВО ДОВІДАТИСЬ (ЧИ ЗНАЄТЕ ВИ, ЩО_)_____160

ВІДОМІ ЛЮДИ ПРО ГРОШІ..._____162